

**МИХАЙЛО
СТАРЦЬКИЙ**
**ОБ'ЛОГА,
Б'УШІ**

17 27

15 22

КНИГАРНІЯ

УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

ЛЬВІВ, РУСЬКА 3.

ПОРУЧАЄ:

	Золоті
Без старших, <i>М. Єремева</i>	0·20
Бехштайна Казки ч. I і II. <i>по</i>	1·90
Вакації над морем, <i>Гаєрштама-Малицької</i>	2·00
В горах, <i>О. Галичанки</i>	0·25
В Джунглях, <i>Л. Кіплінга</i>	0·90
Вінок на могилу Т. Шевченка, <i>сцен. обр. В. Лебедової</i>	0·20
Україні служи, <i>С. Кабарівської</i>	0·55
Гагілки, <i>І. Ющишина</i>	0·50
Гавфа Казки	1·90
Грімма Казки	1·90
Дар морського царя, <i>Топелюса-Малицької</i>	0·70
Діточе свято, <i>сцен. обр. М. Козоріса</i>	0·20
Довічне ярмо, <i>А. Хорівовця</i>	0·25
Драгоманів ідеолог Нової України, <i>М. Галущинського</i>	0·20
Заморським братям, <i>ноти</i>	1·00
Записки недоброго хлопця, <i>оповідання</i>	0·60
Запорожський клад, <i>А. Корнієнка</i>	0·50
Збиточники, <i>М. Єремева</i>	0·20
З моїх спогадів, <i>Н. Кибальчич</i>	0·40
Зоря півдня, <i>Ю. Верна</i>	1·10
Ілюстроване укр. письменство, <i>Др. О. Пачовського</i>	0·70
Історія куска хліба, <i>Жана Масé</i>	0·35
Історія України, <i>Др. І. Крип'якевича</i>	1·70
Китиця желань, <i>Др. О. Макарушки</i>	0·55
Кобзарик, <i>Т. Шевченка</i>	0·35
Козацькі діти, <i>сцен. обр. В. Лебедової</i>	0·20
Короткий огляд укр.-руськ. письменства, <i>Др. О. Макарушки</i>	0·60
Малі козаки, <i>І. Петренка</i>	0·25
Малий трагік, <i>сцен. обр. М. Єремева</i>	0·20
Мізинчик, <i>оповідання Г. Шарельмана</i>	0·75
На вакаціях, <i>оповідання</i>	0·25
На далекій півночі, <i>А. Сельмер</i>	0·90
Наші невидимі вороги, <i>Л. Маркова</i>	0·25
На св. Николая, <i>сцен. обр. К. Малицької</i>	0·30
Ная з Джунглів, <i>Гасенка</i>	3·20

М. СТАРИЦЬКИЙ

ОБЛОГА БУШІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

ТРЕТЄ ВИДАННЯ

НАКЛАДОМ
ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ЛЬВІВ 1926

Друкарня ОО. Василян у Жовкві

Ой, напилися і сестри і браття кривавого пива край лугу,
Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на поругу!

(Із нар. думи).

I.

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготовувало польське панство завзявшись на святиню українського народу, на його буття, — трагедії, що охопила пожарищами всю Україну, пронизала серце Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусіла у московського царя Олексія Михайловича шукати оборони, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли два кривні народи, призначені на дружне та рівне буття, вчинили між себе розраду і піднявши стяги на стяги, стали „у дідівську славу дзвонити“... Це було в осени 1654 року.

На південь від Могилева, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з твердиною замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок, і на синьому небі далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, ма́несенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались денезде й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, себ то торговий майдан, з одного боку тупило до стрімчатої скелі, а з окола було обмежане

високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбочча: з двох боків його огортало провалля, з третього вали, а з четвертого великий ставок, який набравсь з річки Бушки й тримавсь камяною загатою. Отой замок „Орлине гніздо“ з містечком Бушею¹⁾, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурях неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорожжі з Суботовської іскри спалахнула й покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила й до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими водами, захопили Левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре, як вартову наддністрянську стражницю.

По середині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашам церква; її вже повернули на костел, а потім знов козаки на благочесний храм пересвятили; його відсвятив на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бару вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осени, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по до-

---

¹⁾ Містечко Буша й по цей час існує на тому самому місці за Могилевом, недалеко від Ямполья. На чолі стрімчака нема вже ні церкви, ні замку; денедє вбачаються то ями, то купи каміння, але й їх уже зрівняв час і присипав порохом, з якого тепер бує трава. Вівчарі люблять те місце — і для овець добра паша й для ока неосяжний простір; бавляться там і селянські діти, радісні й безжурні бігають вони по тому славному кладовищу й скочують з стрімчатої узбочі каміння, втішаючись, як воно гуде й стриба у глибоку долину. Колишнього ставу теж нема й сліду, але манесенька Бушка й досі по ріні дзюрчить, а часами й лютє скажено, забіраючи у Дністер млинки й загати, які сковують її забуту волю.

лині, криючи широку долину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрового стяга, а з другого навпаки по широких згорищах і площинах чорніли якісь непевні плями.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їх всіх були не покриті, й буйний вільно бавився чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою, пістрявою одежжю: тут вбачалася й руда та порвана свитка, й білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорожський жупан, і короткий кожушок, і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш і саєтовий, рожевий, з паняньських цукрових плечок, спенсер.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчах лежала якась-то глибока дума. Всі були скамянілі й понурі, тільки діти з палкими цікавими оченятами не могли встояти довго на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: „Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!“

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі, прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже поклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквітчані різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами денеді відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набита козацтвом. Засмажені, мужні обличча, обернені до ликів свя-

тих, визирають під промінем ласкавого, тремтячого світу вже менше суворо, а не знаючі страху очі вогкі від сердечного, молитовного зворушення. Сиві оселедці, підголені, чорні чуприни й лисі геть голови схиляються, хрестячись низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими, довгими вусами, з шрамом на лівім виску; він подібен до могучого дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак-красень Островерхий з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголеною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться лисий з білою, пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та значне козацтво.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама „білоголова“ жінота; рідко яка голова там повязана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно, зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, в жадних не видко безсилої жіночої муки.

Попереду з краю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оряся, а поруч неї у глазетовім кораблику її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, який з неї не зводить очей.

Оряся¹⁾ стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з ка-

¹⁾ По Костомарову, Оряся, героїня Буші, була жінкою Завістного, а по інших жерелах — донькою. Народні перекази, які й по цей час у казкових формах живуть, іменують один камінь у Буші сотниківною, а одну печеру — бабинцем.

дильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси й елегантні й шляхетні; в чорних стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й одвага; карі очі з під довгих, темрявих вій палають вогнем; на мрамуровім чолі лежать недитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке, безхмаре небо, білі розпечені палом мури, сліпуче соняшне саяво й ревуча юрба, розсатанілі обличча, підняті з каміннями руки на „глашатая“ правди й любови й на устах у мученика на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

— Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі усе зрадливе й брехливе: усі присягання людські — порожні слова, поглум над змученим серцем... Там тільки й спокій, і щастя у сяянні довічного неба.

Вона придивляється пильнійше до образу й бачить, немов очі живі у святого, й зорять їй у душу; але ті очі знаємі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її самотню душу... Та це ж не святого стражденика очі, а очі її коханого й друга, очі вродливого юнака, Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала ворожа куля, чи він зрадив її, безталанну, й забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її стямок...

— Що це я? — кинулась раптом Орися. — У таку хвилину й де про милого стала гадати? Це людський ворог бентежить натружене серце. Відступися, нечистий! і — вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся й луна покотила його по байраках та горах. Всі здригнулися й переглянулись значно; а клир тихо співав: „Слава в вишніх Богу і на землі мир, в чоловіцїх благоволеніє!“

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епітрахилі з кипарисовим в срібляній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до козацтва:

— Братіє й друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'яся за гріхи наші Син чоловічеський, мужайтеся духом, ібо наступає година нужди; возлюбивий нас Стратотерпець покликав вас стати твердо й купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Врог цілими хмарищами оточив наше убіжище, що до нині крилося Богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту Господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під нечисті ноги святиню... Не даймо-ж ми на знуцання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду й за нашу віру!

— Ляжемо, пан-отче, голови положимо! — перебісся відклик до церкви й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця Господня, хай криє вас від стріл і напастей Покров Пресвятої Богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік пан-отець і благословив хрестом тричі весь люд.

Всі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони й сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без замятні й хапанини; панувало над усім якесь надзвичайне вражіння і кожен почував над собою уже помах крила смерти.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за пан-отцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: „Отверзи очі Твоя,

Боже наш і внемли молящимся Тобі". Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчиську, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчою й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високости, окропив тричі і містечко Бушу і пригород.

Козаки стояли під муром в боевому шику, лавою. Різький, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги, і гнав по млистому небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало вихорем його скуфійку і понесло геть униз по Дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки держално уломило. Всіх похилило лиховісне передчуття.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло зпоза хмар на хвилину і останнім промінем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув згасаючи до темрявих високоствей. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз поблагав на воїнство чесне благословення у Господа і з причетом вернувся журно до церкви.

Коли зачинилися церковні двері і всі козаки й добровольці зібрались на невеличкім пляцу біля цвинтаря, а жіноцтво стало поштиво півколом геть осторонь, то сотник, Михайло Завістний, зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариство-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись панови сотникови.

— До сеї пори у цім затишку боронив Господь наших жінок і сестер від нещастя; але воля Божа прийшла і покликá нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике і постраждать до кінця. Двадцять тисяч що найкращого польського війська, під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть на пів милі; пан

Яскульський і пройда і зух, вилазив по Бахчисараю та Царгороді, закупив башів і султана, та й приволик сюди Татарву, — на грабіжі наших дібр, на гвалти й знущання над нашими сестрами і жінками, і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців і всі оті ворожі потуги повернув воевода Чарнецький на нашу нещасну горстку, аби добуть свою спадщину, оце орлине гніздо.

— Так, так, — підміцнив сивобородий дідусь — учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще-б то не так, коли он геть наокола, мов вовчі зграї, розлізлись татарські загони, — додав хорунжий.

— Знать, наважились вони, — вів далі сотник — аби перерізати нас всіх до одного або забрати, як бидло живцем: нас — під червону таволгу, на неволю й каторгу до галер, а жінок і дочок і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося живцем! — покрикнула громада. — Хиба через труп переступлять поганці!

— Не відавайте, братці, дешево козачого, білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий і юрба відповіла на те гомоном.

Катря гаряче пригорнула Орісю, а та тихо сказала: „Добрий козак“.

— Слухайте-ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник і тиша запанувала: — Чотирі дні тому від славного нашого полковника Богуна, продовж йому Господи віку, відібрав я наказ, аби ми, в разі нападу на нас, затримали їх тут в „шерміцерії“ на скільки мога, аби тим дати панови полковникови час діждатися під-

помоги у Барі. Так як, на вашу думку, панове, надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що-ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, весь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало: — А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець: — Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат, порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козаку, то треба часу днів зо три, або й чотири, — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвились деякі весело. — А такого убрати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало буть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут та й квіта; по мойому, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина, — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і китицею.

— Даймо, — вставив старий козарлюга — що настояще, поправді сказати, умирати я не вмирав, а для того я й не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну, та це пусте, — спробувать можна.

— Тим паче, — додав сивий дід. — Що доведеться тільки раз на віку скоштувать того меду!

Всі сміялися і якось весело підбадьорились.

— Так слухайте-ж мого наказу. — сказав сотник. і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки. — Всіми своїми потугами, на скільки в нас є, ми засядемо в пригороді. Там всякого запасу до схочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та

гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть. Прохід до валів і вузький і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потрохи й почнемо лущити та локшити... потіха вийде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув?

— На що й краще! — підкрепили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божему попуску, з тієї позиції вибють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й трудніше нам відбиватися буде, про те ще днів зо два, чи зо три продержимось..

— Чого не продержатись? Продержимось! — доповів молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А що до замку, — то ми його лишимо на дітей, на дідів, та на жоноту, — провадив сотник; — Доки ми будемо кришити ворогів, та й вони допомогатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо козацьким сном, то наші сестри й подружжя придержуть ще замок днів кілька, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься в середину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамось живцем! — покрикнуло грізно жіноцтво.

— Зуміємо вмерти, — відказала одважно Орися, виступаючи наперед — і святині нашої в руки поганців не кинемо!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтеся хто з ким хутко, по козацьки і гайда у пригород, у шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас навідати.

Юрба заколихалась; намітки помішалась з шапками, хустки і стрічки з шликами; стихло все і тільки вчувались то гарячі поцілунки, то міцні обійми, то зітхання; але жаден стогін, жадне рідання не вразило за-

взятців і, хиба крадькома, на чиїх-не-чиїх чорних, молодих, променистих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса й обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті віху — Орися.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом. — Ти знаєш... як я тебе люблю... ніхто, як Бог... Його воля! А от, памятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Так вона йому сокирою голову провалила; побоюлися приступити до неї надвірні, та й спалили з хатою разом.

— Памятаю, батьку. — відповіла Орися. — За мене не зчервонієш!

— Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю вечірня мла і в тій п'їтьмі ледви — ледви було запримітити, як одномірно колихалися списи й шапки, і як довжезна многоголова потвора, немов казковий той змий, вповзала у широку браму.

Орися стояла довго й нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу і в неосяжній п'їтьмі миготіли лишень зарева далеких пожеж...

II.

Ніч. Тихо й похмуро в Орісиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина ділиться стінами

на хрест; в одному з сегментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням. Під одною прямою стіною стоїть дівоче ліжко; зпід глазетових завіс визира безліч подушок і подушечок, в білих як сніг пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі хитро розмальовані визерунками; на довгій лежанці гріються товсті сулеї і сушаться пахучі трави. Тут же побіч і низенькі вхідні двері; над ними висить мальована на прочуд картина: на одній гільці повішено жида, татарина і собаку, з везначним написом: „Жид, Татарин, собака — віра однака“. В третій, вигнутій луком надвірній стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця: і в ясний, соняшний день через ту розщілину мало світу до комнати сягає, а тепер воно якось лиховісно чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки лагідно й ясно: багато наставлено там образів і в рямах і в коштовних шатах, київського і польського письма, а перед ними на довгим шнурку, прибранім паперовими квітами, висить лямпадка. Легесенький, тремтячий світ її стиха осяює святий лик Божої Матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими, хисткими пасмами стелиться світ по мурах і по високих склепіннях, яскрить на гранчастому склі, миготить на одній сулеї, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях русявого шовку, і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лямпадкою саме, тремтить пляма кругляста; від неї довгими смужками розбігаються тіни, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні круг гака. Химерні, довгасті тіни маревнимм нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповняють кімнату якимсь таємничим присмерком.

А на дворі скаженіе буря; вітер гуде й жалібно в комині віє, мов голосить по згубі когось близького,

дорогого.. В куточку тріскотить стиха лямпадка та вчувається часами стогін задавленого ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, лежить Катря непорушно; тільки часами ледве примітно здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась зпід кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плахти відхилилось свавільно й виявило огрядну ніжку, взуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси, та на одному плечі лежать плями світла, а решта потонула в темряві від завіси.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Орися; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люде, вона прагне дізнати, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далиню чорним серпанком і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темрави заблима якась непевна іскра і згасне..

Орися повернулась до образу і зупинила на Пречистій Діві свої замислені очі; від довгих вій лягла стріласта сутінь на її бліде личко; руки її з несили упали на коліна і сплелись болісно; в нахмурених бровах застигла непохибна думка. Довго й нерухомо так сиділа Орися; чи вона складала з благанням молитву, чи доручала Небесній Розважниці свою тугу-печаль, — зосталося то тайною.

Нарешті Орися повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем на ліжку, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набіратись треба її для остатньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями плачу.

— Гріх! От перед цією святою Матір'ю гріх! — показала на образ Орися. — Вона віддала ради нас Свого Сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчину умерти?

— Не те, не те!... — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку упало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю дитячий вираз. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз, тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Орися, присівши до Катрі і гладючи її шовкове волосся. — Коли-б воно на тебе лишень саму упало, то тодіб могла... а воно-ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить всіх нас разом у купі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — скрикнула Катря і заломила в скрутонці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Орися. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може й були, та вони вже ними натішались, а я не нажилась ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я, чи нажилась? — спитала нервово Орися. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине мое кохання, єдина відрада... єдина моя слава й втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою

і розум і волю, і серце і всю людину цілком приковує до земної втіхи... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся, і провела рукою по чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу біль. — А може кохання моє ще страшнішою п'явкою впялось мені в серце?

— Твоє кохання? — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця — і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Є такі рани, які жадалосьби і від себе самої сховати, а не то, що від миру — зітхнула важко Оріся, відвернувши від Катрі свій зворушений вид.

— Орісе! Ріднесенька! Зіронько моя! — обнімала і пестила Катря, переставши плакати, свою кохану посестрицю, товаришку по горю. — Скажи мені, хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі полегшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі, — усміхнулась вже Катря, щаслива тим, що вивідає тайну, — мало, мало не закохалась. Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики. Тільки стрівай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже-ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат. Він по крові мені був зовсім чужим, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? На віщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря.
— Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка бо ти! Нестотно мале дитиняtko, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі: я там росла ще дитиною. Так було славно, ох, як славно! Батько приїздили часто, мати була. Ох, як ньєнка кохала, ласкала. Я їй ледви згадує. Потім наш хутір спалили... Матір те-ж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тижень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. — „Знайшов, каже, сироту непритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!“ Оріся змовкла, пригнічена вагою минулого.

Ну, ну! Що-ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що-ж? Звичайно... став він у нас мешкати... В другім хуторі, ми переїхали далі від Буга, росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гуляли... ну, призвичаїлись, поріднилились... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!... Співав гарно... Батько почали його вчити лицарським герцям, брали й на Запоріжжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бару ото... а вже я його так ждала й виглядала, як божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де-ж він, твій Антось?

— Не питай! Не руш! Годі! — сказала рішучо Оріся, зсупивши брови від важкої муки. Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Посестри змовкли, немов заніміли, завмерли. Одній болість здавила до нестяму серце, а другу за-

колисала недоля і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь похоронний спів...

Немов темна, мармурова фігура, сидить нерухомо Орися; її погляд сягнув далеко, далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з п'ятьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світлом і ласкою і теплом.

Тихий, літній вечір. На заході гасне поволі рожевий світ. Біля хати, на килимку стоїть ще вечерея; якась баба, не дуже стара, прибіра й ложки й миски... А своєму коханому Орисинятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще Орисин тато; вуси його аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась хороша молодиця і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопивши рученята підбігає з сміхом до татуса красунька Орися, а батько їй пускає на зустріч клубочками дим... Їй весело, вона заливається, аж дзвенить, і на втеки, та знов таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її й притискає до лона.

— І як таки, тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагіденький докір.

— Нехай привчається до запорожського курева! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущипнув за щічку Орисю.

— Мамо, я привчусь! — засміялась дзвінко й Орися, визираючи зпід руки матері зухвальними оченятками й ловлючи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Орися схопилась його дігнати; а це перейняв другий і вдарив; вона в сльози, і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай, гай! І не сором тобі? Жука злякалась! Ти-ж козацька дочка? Так не то не бійся жука, а й Тарарина-пса... бий їх!

І Оряся, підбурена батьком, біжить знов на хруців, а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягся у горі зористою стягою; все небо миготить тихими огниками... Мама на призбї сидить і жде тата; він поїхав не на довго, а ось третій день і нема...

А це раптом, як затупотить кіньми... Розлігся галас; хутір прокинувся; перелякані, бліді молодиці й діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: „Вороги!“

— Бери Орясю! Ратуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати й передала їй дитинку на руки.

Баба біжить з дорогою ношою в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пільма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики й постріли, а от, через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полумя від них подинуло аж до огнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличча... стогін і плач... і сиротинна самотність... могильна тиша... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі, манесенькі вікна ледви пропускають світ. Баба порається коло печі. Батько читає велику книгу про божих страдників, що за віру святу йшли з радістю і в огонь і на страту. Кожне слово тихої, батькової речі западає їй у душу; а поруч стоїть молодий, кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про сине безкрайне море, про криваві січі

з Турками та Татарами, про страшезні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про страшні галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Безхмаре, розжеврене небо високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне, буйне жито клонить своє стигле колосся до землі, мов проситься на спочивок в снопи, а то губитиме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові у неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизь „агов“, і красень-козак звенацька вирнув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його гарячі поцілунки. Їй і боязко й хороше і мліє солодким тремтінням серденько..

— Пусти, Антосю! Годі бо! Що ти? Побачуть! — вибивається вона з обіймів.

— Хай бачуть! Хай цілий світ збереться сюди і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радості, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається палко козак, притискаючи її до своїх мугутніх грудей...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь похоронний спів...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся, повязана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орісі. — Уже швидко світ; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабусю моя, не сумую і Божій волі корюсь! — промовила тихо Оріся. — А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілуючи Орісю в голову. — Жити-б тобі та радіти, а мені-б у землі сирій тліти... Ох, а Господь інакше міркує...

— Не наді мною одною Його воля свята, а над усіма, — відізвалась спокійно Оріся. — Та мені життя мого і не шкода: які в йому радости, які втіхи? От, тільки тата кохала та бабусю, як неньку рідненьку... — і Оріся схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орісю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, Господь один віда, що станеться; а може з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть вся від його шкереберть покотиться...

— Сили, бабусю, у ворога дужі, — не подолати! А проте, — хай буде, що буде, що Богові миле... а ти от-що скажи, чи молодою моя матуся вмерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі, Годі! Господь з тобою... Хай її криє покровом своїм Цариця Небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та пан-отець...

— Я засну, бабусю — забезпечала Оріся.

— Засни, моя дитино! А я зготую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабусю, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я то про себе... Готуйте, готуйте і я піду допомогти... — заметушилась Оріся і встала, перекидаючи обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь, — там помішниць досить, а ранком і ти нам допоможеж. Відпочинь, послухайся твоеї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабусю, — згодилась Оріся покійно.

— Пошли їй, Пораднице Матір свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образу й тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде похоронний спів...

Зупинилась Оріся перед ликом Небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо. — До Тебе, до нашого прибіжища тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерти ховай мое серце, а від немочі та страху! Пошли й мені, о всепята Мати, силу й мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездолю вітчину, за нашу зневажену віру і за Твою, Панно Пречиста, віковичною славу!

Лямпадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурий пітьмі, тільки крізь шибки в вікні ледви, ледви сірів ранок.

Коли це раптом навадалі щось блискавицею свіргонуло; через хвилину гуркіт розлігся і полохлива луна відгукнула його по долині. Задзвеніли шибки; Оріся здригнулась і стала Катрю будити:

— Вставай: уже починається!

III.

Глупа ніч; проте у польськiм обозі, край намета коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий рух. Слуги з смолоскипами нишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси і всяке начиння, куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край полумя печуть, на рожні шкварять і лаються. Навкруги під дрібним, холодним дощем не горять, а куряться огнища; коло них, в туманистих загравах, кривавими плямами вбачаються людські постави; інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслані на долівці дорогі килими; розставлені складані шкуратяні канапи і креселка, розложені столи й білими обрусами вкриті; на них у срібних, тяженних, нюрнберзької роботи, шандалах горять десятками воскові свічі, на срібній і злотистій посудині їх полумя миготить і блискоче зірками, блищить діяменатами в кришталі. Сайгаки і голови з вепрів стоять на столі; розмаїті потравки, бігоси парують і смачним пахом дратують охоту до їжі; у куфах, сулеях, пляшках стоять старки й наливки, заморські вина і темні та густі сороколітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше вигадливих страв і напиків.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам коронний гетьман, Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сапанці з золотими острогами і срібна місьюрка, а зверху на опаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венецького оксамиту, облямований горностаєм; на го-

лові собольовий шлик з струсовим пером, яке припняте коштовним діямантом. Многоцінне каміння мигоче йому на руках і на застібках і на піхвах, припнятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота і вираз обличча, що довчасно злиняло на гулянках, і млява, знесилена постава не нагадували ватага Речі Посполитої.

Попліч Потоцькому з права сидить польний гетьман, Лянцкоронський; він навпаки одягнений в звичайну бойову одіж; обличча його повне достоїнности й поваги; в синіх, великих очах світиться розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воевода Чарнецький, пекло і жах на всю округу; від його загартованого в боях обличча віє зимовим холодом; ніс з горбинкою загнувся гаком, нагадуючи дзюб хижого птаха, в зеленастих очах проблискує сваволя і лютість.

Ліворуч почетне місце сина кримського хана Махмета Гірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по повазі міститься вельможне панство: убрane в саети, едваби, золотоглави та в блискучу зброю: воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями-панями та панянками, а не на суворе воювання. Деяким не вистарчило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх на зруби, та на них і розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них єдиним свідком.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав полохливе полум'я свіч, обличча бенкетарів, розжарені старкою та добрим венгерським та литовськими медами, палали вогнем і світились звірячою втіхою.

Регіт, вигуки, вигадки, дзенькіт склянок і цокіт ножів — все змішалось у безладний та дикий галас.

— На мій погляд — провадив польний гетьман, за-
пиваючи свою мову ковтками старого венгерського —
не слід нам затримуватися тут повними силами ради
якоїсь там жмені ошарпаних гольтіпак. І негоже і мети
нема та й часу жаль: Бельона страх вередлива і за мар-
нування часу помстить жорстоко.

— Найперше, — сьорбаючи сонливо з золотого ке-
лиха мед, суперечив йому коронний гетьман — ваша
вельможність надуживає злегка правду. Ця горстка на-
волочі нас затримать тут не зможе, а дасть тільки ма-
лий відпочивок і сяку-таку розривку..

— Не я, яснійший графе, надуживаю правду, не я,
— підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкорон-
ський. — Замок Буша — це орлине гніздо. Воно недо-
сяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його бу-
дував, а він знався на вояцькій справі, і винайшов зна-
мениту місцевість — підкрепив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове — більше потіхи... але я до-
веду його вельможности, що над правдою вчинено
гвалт, — вів далі Потоцький і в його масних очах миг-
нула ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили
і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лишень
мізерна купка якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в ва-
шому замку лишилась сама жонота, розуміє пан — самі
кобіти — це раз; в замку сховані усі добра козачі
і окольних селян та награвовані у поштивої шляхти —
це два; а в замку нарешті ми наловимо живцем моло-
диць і дівчат — це три; чи не так, славне лицарство?

— Правда, правда, пане графе, — заготовіла шляхта.

— Даруйте, пане гетьмане — почав було Лянцко-
ронський..

— „Пшепрашам“, вельможний пане, — перервав
його пан Потоцький, і польний гетьман ображений
змовк.

— За „кобіт“ і за любовці! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — загірмітіло навколо.

— Хочай оті хлопки, — вів далі, смакуючи губами Потоцький — неелегантні, грубі, незграбні й кізяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю залежалу дичину... Хе, хе, хе!!

— „Досконале“, ясний графе! — підхопив потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими до гори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь св. Паркелем, що „кобіта“ і вино, та ще як до них додати „пеньондзи“ — найкращі утіхи на світі. За Венеру-ж, Бахуса, та Меркурія, ясне лицарство! *In hoc trinitario est veritas!* Віват!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я, — відмовив Чарнецький — щоб українських хлопків до „кобіт“ не єднати: вони — тварюки!

— Між українками і по красі і по душевним достоїнствам є привабні жінки й дівчата — суперечив-якось ніяково й нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке зухвальство, на оборону схизматок, які у вельможної шляхти мались за принижені тварі.

Оборонець був огрядний і стрункий красень-юнак; його біле, благородне чоло обмежали золисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою й відвагою сині очі.

— Хочай лицарський обов'язок боронити „кобіт“, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива, — завважив, по невеликій павзі гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, ясний пане графе, що я насмілився тут виявити свою думку; але мене змалку наста-

вили говорити правду всюди, — промовив молодий лицар, уклонившись низько гетьманови.

— І я прошу вибачення за його, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально пізнати шляхотських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шановний шляхтич виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із сих гайдамаків спалив, ніби з помсти за свою сімю, у мого дівера хутір, вигубив цілу фамілію і захопив насилою одного лишень хлопчика в полон і повернув шляхетного сина на „хлописько“.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе від сорому кровю спалахнув мій вид. Не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був змушений лічитись сином тієї родини, що твою матір, сестер і братів поконала?

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводо, не знадобиться червоніти нікому; хоч мене вигодовано й виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопи мене змалку учили правді, чести й добру, учили і в ворозі вбачати людину і битися з нею по лицарськи, чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркіт довкола. Чарнецький гнівно стиснув держак шаблі; Потоцький стуконув об стіл келихом, аж вино розлилося; один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід, — вів далі поривчасто шляхтич, — але той, що мене зратував, чи був межи ними, то ще питання?

— На віщо-б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хиба може для тяжшого катування, для гіршої муки, алеж не задля ласки й упаду? В нашу добу, коли й закон і права повалені в кривяні калюжі і безкрая братогубна...

— Братогубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблюкою об креселко. — Коли-б тільки на тобі не шляхетська зброя, ти-б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвівся й затремтів, спалахнувши гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяття, — промовив уле-стним голосом Лянцкоронський. — Звичайно і хлопи християне, тільки иншого розуму, а всі християне вважаються братами по Христі.

— Чи не набралася й ваша вельможність якого-небудь схизмацького розуму? — процідив пан Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожному разі, пане воеводо, я вбачаю, що юнак має такий небезбечний і до наших шляхетських засад неподібний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої пишні кучері, підголені елегантно кружком і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, ясний пане графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї „ойчизни“, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Речі Посполитої. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчивсь віротерпінню, проте дізнавшись, що мене охрещено католиком, я зумію чесно ним бути і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь яснійшому пану усім, що маю святого, — могилами батьків

і дідів, славою моєї Литви і величчю Речі Посполитої, що без вагання зложу буйну, де скаже мені мій обов'язок.

— Не зле слово, — прищурились Потоцький — але все-ж, прошу пана воеводу, вживати поки новика не до бою, а до промов; очевидячки язиком володіє він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на теє, але Потоцький махнув рукою і молодий драгун, уклонившись вийшов геть із каплиці.

— От, за таку образу, — покрикнув Чарнецький, аж зашарівшись від шалености, — що бидло покалічило на нівець мого родича, от, за це одно буду мститись до нестяму; ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ощаджу; випалю, винищу, видавлю все, щоб і на-сіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воеводу, — протяг свою руку Потоцький, — тільки в винищенні ворога до ноги і лежить благо „ойчизни“.

— Так, так, ясний графе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилась мовчки.

— А я мислю, — підняв голос польний гетьман, — що така шалена бойня появить за собою саму руїну, яка нарешті і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх підданих, які й боронять наші державні околиці, лежить сила держави, а в спільній користи та згоді.

— Шкода, „бардзо“ шкода, що ми з вельможним паном розійшлися думками, — відрізав з пихою коронний гетьман; — але тим паче я не можу поступитись своїми і даю наказ: сьогодні в ранці всіма потугами вдарить на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати до пня, жадної душі не випустити живою, жадної, — надав він — прич вродливиць з жоноти... а гірших — Татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити, — промовив слово Лянцкоронський. — Інтереси війни, а з того й вітчизни вимагають не забарювати тут війська, а ли-

шити хіба задля нагляду одну яку хоругву; нам треба поспішити до Бару і зломити борвія у цім краї, полковника Богуна; тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворога. Всяка-ж забара дасть Богунови змогу стягти потуги, скріпитися силою; тоді ми опинимося в лабетах, і наші спільники Татари, утративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати, повернуть зброю і на нас самих. Уже недарма і на сьогодні не прибув сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зрушили своїм тягарем всіх; але це збурило іще більш непохилу волю магната.

— Чудову, вашої вельможности, думку я заховаю на спогад, — кепкуючи відповів крізь зуби Потоцький, але прецінь я, по волі славутнього сойму, тут стою як коронний гетьман, то з того на мені одному й відповідальність лежить за розпорядки, а панський обовязок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обовязки, ясний графе, я знаю, — промовив Лянцкоронський, кивнувши недбало головою.

— Так я наказую, зараз же досвіта, не гаючи й хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким-не-ким, а вже мною ясний граф буде вдоволений, — грімнув, скрегочучи зубами Чарнецький. — Я їм заллю гарячого сала за шкуру, потішуся над собаками! Нагадаю їм мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман. — За потіху пана Чарнецького, за його помсту преславному! — Підніс він налитий джуною келих.

А осяяний тріпотливим світом лик Бого-чоловіка дивився згори лагідно на спянілі і розсатанілі від злоби обличча, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинався на хресті.

IV.

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипали землею лантухи, плели тури з верболозу і набивали глиною, уставляли в дві й у три перії дубові „мажі“, окуті добре залізом — найкраща рухома оборона супроти нападу кінноти, — підглибшали рови й окопи, перетаскували майже на плечах всяке бойове приладдя — гармати і гаківниці. Поважно, без замішання, з безперечним послухом сотниковій волі, спокійно і навіть весело чинили справу.

— А нуте, хлопці, тягніть сюди на середину нашу пузату паню, та постеліть її мосці добрячу постіль, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузику обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує, — відгукнулись в темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще-б не подякувала? Як плюне, так будуть ляшки-панки протирати очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив усміхаючись і пан сотник: — а ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві „панянки“, та приладнайте їх по обіруч у пані; нехай вони в трьох завтра побрешуть та поприскають трохи на вузький той шлях. Мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки, або шкереберть, — постановив Шрам, запоріжський гармаш, під чийм доглядом і рештувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнів і пан сотник. — А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві плющихи¹⁾ в додачу.

¹⁾ Плющихами в інших місцевостях звалися баштові рушниці, з широкими на кінці і сплющеними гірлами.

— Чого й краще! — згодився Шрам: — Коли-б навить і гетьманша з панянками не зупинила безглузких, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще споза маж почаствуємо, то й будуть вітанням контентні — пояснив сотник.

— Потіха та й годі! — додали з реготом ближші чуприни.

— Тривайте, братці! — гукнув з трівогою сивоусий козак: — А де-ж наші баби цокотухи? Без них і свято не свято!

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без бабів? Без бабів неможливо! Вельможній гетьманші і панянкам буде скучно без баб, та й нам самим за їхньою лайкою охотнійше — загомоніли довкола.

— Не турбуйтеся! Бабів я волочу! — почувся з пільми голос хорунжого: — Дві захопив, а чотирі на всяку пригоду лишив у містечку; та й важкі-ж прокляті — по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві баби ярмарок чинять — завважив пан сотник і юрба відповіла на те спільним реготом. — Ти от, Шраме, упорядись з жіноцтвом. Тиж коло цього діла ходити зугарний?

— Коло бабячого? — засміявся Шрам. — Воно хоч у нас, у Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей Господь-Бог і неука умудрить. — Ми цих бабів між панянками та плющихами приладнаємо, так вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень „пшепрашам“!

— Ух, славно! Баби наші, верещухи-брехухи! — Зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пащах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями порається, — підновляють окопи, розставляють гармати

й запасують припасу; а як упораються, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре — промовив пан сотник, — так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримося ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин, під лотоки на чати готуються?

— Авже-ж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловіка з левенців та тридцять з охочих...

— О! То чудово! — заспокоївся сотник. — Дружнійше, хлопці, метніться, напружтесь та кінчайте роботу!

Всі заметушилися. В хмурий пітьмі, завіяній ще туманистою мракою, на плямах мутного одсвіту з ліхтарів, ледви мрілися широкі плечі та могучі розхрістані груди, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода, лютував вітер; холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, — а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, похажали з такою втіхою, немовби хто душної, літньої ночі, чекаючи на любу дівчину.

Коли всі земляні роботи скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено й розпайовано до потреби по козачих торбах, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепер, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей — і кавуни і галушки й горох і капуста і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенькетом смикнуть оковитої. Тільки, слухайте мого розпорядку: Ти, Шраме, заправляй панями й бабами; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти Іване, у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих, це задля випаду до потреби. Щоб у всіх келепи, шаблі й ножі та пістолі, а то й списи! Та слухайте ще, браття, у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускати набоїв на вітер, а мірити добре, аби кожна козака куля несла смерть, кожна бомба погибель. Їх, ворогів і поганців, як сарани, цілі хмарища,

так, спасибі Богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах випемо.

Кашовар налив перший кухоль панові сотникові і той, піднявши його у гору, промовив:

— Дорогі мої друзі й браття! За святу віру, за волю, за нашу матір-Україну і за вас, за орлят! Хай во-роги не потішуться нашою полохливістю та покорою, а хай у стократь заплатять за кожну козачу душу! По-кажемо, братці, цілому світові, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело умірати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розлігся дружній гомін навколо.

— Ну, випийтеж тепер кожен по кухлю, та роз-ставте вартових по чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта спочиньте трохи перед весіллям.

— За твое здоровля, пане сотнику! — всі відгу-кнулися радо і по черзі, повагом стали підходити до кашовара.

За пів години все козацтво лежало безбоязко по-під вали, та під возами, і тільки буйний висвистував якусь то погрозу.

Нарешті прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовитим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих і бадьорих і веселих при ділі. Інші вигострювали шаблі й ножі, інші переносили в потрібні місця припас і оружжа, інші наладовували у рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву, а здебільша лежали по валах та по мажах і смокчучи люльки, пантрували пильно за кожним ворожим рухом.

А ворожий табор починав уже теж ворухитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений му-рашник. Праворуч за греблею хмарою насувались Та-тари; ліворуч, коло польського генерального обозу, рещ-тувались лавами польські улани й драгуни; в млистій да-лині можна було відрізнити високі кивері від живча-

стих патлатих шеломів. По середині густими лавами уставлялася піхота.

На білому, пишному коні, у багатоцінній зброї, вихав граф Потоцький і зупинився на найвищому горбику; за ним тягся поїзд лицарства. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували зза широкого ставу, глянув на містечко й пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим спокоєм, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив графові, що польний гетьман казав перетягти на греблі гармати й розгріювати окопища, а потім уже рушити на здобуття міста.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послать миттю Татар і роздавити відразу гадюк в їхнім кублі — спалахнув Потоцький.

— Татари відмовилися від наступу — відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман. — Тільки на падла збігаються! Так женіть до пільного гетьмана і накажіть від мене, аби зараз п'ятьсот чоловіка Німоти і тисячу наших рушили на пригород і добули город. Я хочу сьогодні обідати в замку.

Генеральний обозний кинувся віддавати накази і за пів години на краю вузького шляху, що вів аж до пригороду, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху, готуються — відповів Шрам із бійниці. — Ти, батьку, дозвожь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсіди найперша шана у Бога, — згодився сотник і сам зіпнявся на мажу, щоб полюбувати першим вітанням.

— А славно обмерзли голощоком¹⁾ окопи, — завважив він, глянувши — от, для воріженьків буде скобзалка на прочуд.

— Так, так! — відіззався й Шрам — Святий Михайло нам поміг.

Доріжка до окопищ зивалась понад берегом і тулилася одним боком до ставка, а другим до узбочі, що стрімкою кручею зивалась вниз до страшного провалля; чим ближше до пригороду, тим урвище ставало глибше й жакхлівійше, в одному місці воно звузило шлях до шости сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину, якої наступаючі не могли примітити. Довгастими лавами під згуки літавр і сурм, рушили напасники весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам. — Набивай бабів дрібною картоплею, а паній галушками, а гаківниці й плющихи горохом, наводь усі влучно на он ту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шкварь!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на поличках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся пан сотник до козаків, що засіли за возами.

— Все, батьку, на поготові. Тільки гукни! — відмовили споза маж веселі обличча, хоч очі жевріли лиховісним огнем.

Батава дійшла до вузької перейми і зупинилась в непевности, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що, дасть Біг, не буде жадної одсічі, рушили наперед.

А Шрам зорив пильно за ворогами і, коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигонулась земля і здрігнули, задзвеніли залізом вози. Із пашів баб і панянок вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму й розістлися по шляху

¹⁾ голощок — ожеледь.

широкими колами. Сила смертей, ріжучи з визком і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови лав; пекельний борвій змішав і зімняв враз лави, ще перед хвилиною огрядні й грізні, а тепер розметані й поваляні в порох.

Збилася в купу юрба й почала давить один одного; інші зривались з узбочі у провалля, інші кидались у воду; решта посунула було в зад, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з баб і панянок розкидав їх грудую навкруги; з нестяму й жаху кидали безталанні геть зброю, кидалися осліп зі скель, ринули у плинь по крижаній воді й задубівши, зразу пускались на дно...

— Tausend Teufel! — покрикнув німецький проводир. — Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат, перелуплять!

— До зброї! Бігцем!! — розляглася й в другім місці команда.

Звиклі до послуху й до бойового вогню Німці рушили перші, а за ними пішли й Поляки. При виході з другого, ще вузшого переходу, зустрів їх гарматний вибух і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували кривлею живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися й в ставок і в провалля і вперед. — Але ледви завзяті побігли кілька кроків, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих, який нівечив їх у край; проте недобитки, не тямлючись з запалу, й нічого не бачучи в димі, навмання, все ще ринули до окопищ.

— А нуте, хлопці, тепер наша черга! — крикнув сотник і двісті рушниць, виставившись ізза окопищ, затріскотіло у недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись в рів, а звідтіля попялись на вали, й вони, опянілі від помсти, таки дісталиб мети й не

однаб козача душа попрощалася з білим тілом, колиб не посклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища й сховзалися шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки сковзаються!
— сміявся сотник.

— Го-го-го!! — реготали хижим реготом козаки. — А нуте, нуте! Посковзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх у пень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав, мов скажений: „Donnerwetter! Бийте тих хлопів!“ Молодий, біловусий німчина тільки руками розвів і горілиць упав нерухомо.

Почалась різанина, та огидна, звіряча різанина, коли чоловік, спянілий від крові, запінившись, з хижим реготом бе нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на Бога, пощади.

А з високого замку, з дзвіниці, линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до Господа і всі оті згуки разом неслись аж до небесних осель Бога любови та ласки...

V.

Потоцький любував з пригорку за складним, огрядним рухом піхоти й з нетерплячкою чекав тої хвилі, коли вона, стрімголов кинеться на вали й розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його нечисленній, непоборимій потузі давати опір. А бути може, оті злиденні тхорі повтікали й хоробра батава перейде без бою Бушу й придбає Лянцкоронському довічну неславу за його полохливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо; ні пострілу, ні погуку, ні шелесту. А це враз, несподівано, з далеких валів вибухнуло й покотилося два по-

клуби білого диму, а за хвилину здвигнулась земля й розлігся грім у повітрі аж до темного лісу, розсіпавшись по йому гуркітнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким у бік і захріп, почувши, що наступає жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як грімнув знову другий гуркіт, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї одсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський нарочито виконав дословно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатати його своїм досвідом.

Коли-ж, по малім часі, прибігло з бойовища п'ять чоловіка й довело, що все післане військо згнуло до ноги, що там за окопищами певно сила гармат і повстанців, то скаженій лютости коронного гетьмана не було й краю: і негонор і ганебна публіка й жадоба помсти запалили його пекельним огнем, Він здавив коня острогами до крові і полетів на взаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилась дати підмоги? — накинувся граф Потоцький, бажаючи при генеральній старшині зіпхнути вину на Лянцкоронського.

— Ясний граф на тее наказу мені не поставив, — відповів з уїдлигим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я наказ до штурму, то мається розуміти, що решта виникала з його: не нянькаж я, щоб показувати кожну ступінь! — розпалився Потоцький. — Гадаю, що на те ясновельможного пана й озброїла владою Річ Посполита, аби Його Мосць пантрував за боями.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки й Його Мосць — підкреслив ущіпливо Лянцкоронський — зауважив мені, що відповідає за все коронний гетьман, а польний тільки має пильно справляти його накази, отож я їх до цяти й справив.

— Не час тут, вельможний пане, до ельоквенції, а час до поновлення чести нашої славетної зброї й до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів, до відплати такої страшної, від якоїб здригнулося й пекло! — Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того то й вибухло таке лихо; там певно цілі полки того чортяки Богуна з немалим числом гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна! — Це мені до-сконально відомо, — відповів Лянцкоронський трохи недбало й згорда. Там засіла манесенька купка завзятців; але я мав честь коронному гетьманові пояснити, що Буша, це недосяжна, дужа позиція, й що шкода на цю забавку тратити час і людей.

— Вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький й аж посинів.

— Коли то непоборна воля пана графа, то треба повести справу уважно, підготовивши напад гарматним вогнем.

— Поставте хоч усю гармашню! Руйнуйте! Шма-туйте, рвіть на повітря, чиніть що хочете, аби до вечера не лишилося там жадного озброєного пса, а ті, що впа-дуть у руки живцем, щоб корчилились від нелюдських тортур.

— Все зробиться, пане графе; але до вечера мало часу.

— До вечера! — заносливо крикнув Потоцький і відіхав, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

— Лянцкоронський дав наказ воеводі Чарнецькому, незабаром на кам'яній греблі уставити дванадцять дале-косяжних гармат і почати безупинно ними грюкати по валах.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа — за-уважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема й дати його не спромога, а се небезпечно.

— Правдісенько так — згодився й Лянцкоронський: — саме найкраще булоб спорудити земляні захисти ген

там на площині, але граф править конечне, аби сьогодні місто добути, ergo — non possumus.

— Чарнецький кинувся чинити гетьманську волю, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому, зробити розвідки по той бік греблі й ставу, чи не можна булоб ще звідтіль на замок ударити?...

* * *

Їхав Корецький ходою на своїм воронім коні, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечера, болячих думок; оті огидливі речі, ота пекельна ненависть і злоба до брата. Та хібаж таким чином можна наладити згоду в розхитаній й облитій кровю державі? Ні! тисячу раз ні! Він знає цей народ, який завзялось обездолити й винищить панство. Він разом з ним жив, він вкупі з ним ділив і радощі й боління. Оті золоті й повні мужности і теплої, безкрайної прихильности серця; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв, — і вони на себе здіймуть весь тягар наскоків хижого азіята і славутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Так хіба-ж ці думки можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й одностумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його знялись і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снуються якимсь маревом картини малого дитинства. Вирінають розкішні палаци, бучні бенькети, весела музика, баскі коні. Між гордими і пишними поставами туманіє одна хороша й ласкава; вона ясними очима зорить на його і легесенькою рукою перебіра його кучері або плаче, прилутивши його до свого лона. Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін; перелякані, тікають вони у двох і замикаються щільно. Далі все захиталось

і розпалось у руїні... Який гомін, гвалт і несамовитий жах чорної ночі... а далі вже хата проста, тепла сім'я й лагідний спокій. Минають перед його очима інші картини; вони пишаються ясними барвами, вони гріють знадливим теплом його змучену душу...

Стоїть він у садочку з своєю милою й очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку; свіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в кирею й гріє своїм духом її похололі рученьки; тільки дівчина не усміхається, як колись, а зажуреними широкими очима дивиться йому в вічі. Вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу й довідатись, чи незгладимо там відзначилось слово „кохаю“?

— Сьогодні їдете? — пита дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, до схід сонця, — давлючись, відповів юнак.

— Значить... за хвилю... — по обличчю дівчини блискавкою промайнула мука, ясною рососою відбилася в очах.

— І коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так? У мене сповила серце нудьга, якість передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно головку.

— Бог милостив, стільки раз крив від напасти, то й тепер на Його уповай, — поцілував юнак у мармурове, холодне чоло свою горлицю, — наша доля така, аби день до вечера, так не варт заздальгидь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою, — повернулась поривчасто дівчина й на її блідих щоках спалахнуло зарево, — не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми то дбаю; не того у мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою. Ти їдеш по козацькій справі, бонронити нашу матір — Україну, й коли по Божій волі, по-

ляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей й вмиватимусь дрібними, щаслива, бо все одно ти будеш жити в цьому серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, на віки, на віки! — обняв козак дівчину й занімів в тих обіймах.

— Слухай, — поклала вона йому свої білі руки на плечі, а головку заховала на грудях, — тільки... мене не забудь... серце ние... щоб не сталось... пам'ятай, що воно цілком, без поділу твоє...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться під мною!.. — присягається козак і поцілунками глушить її речі...

Легітний образ голубки-дівчини прозорою тінню заколихався й взявся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очей все проймав його душу; а ось знову піднявся якийсь нелад і розрух, скаламутив прозористі мрії.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги розкошами сяє. Музики грають, голосять скрипки й стогнуть суремки; з знадливими звуками зливається знадливий шепіт і хвилює у теплім та нечистім повітрі. Між барвистими красками оксамиту, едвабу, парчі, малюються сніжнобілими плямами цукрові плечі, усміхаються гожі личенька, вабливі очі горять і спокушують... І він, бідний сирота, запеклий козарлюга, там між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній неподібній одежі... Він там і всі йому укланяються, всі вітають його, бо він сам і властитель тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо спянило його, задурманило чарами розум; хлоп став вельможним магнатом, бідолаха — дукою. Можна було вчадіти і розпочався якийсь чудовий, дивний сон, в якому і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив, щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але поки що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками щось шепоче йому, залицяється й пориває до танцю; вся її постать легесенька, та струнка то згинається, то звивається; ручка стиска його руку, головка лежить на плечі, а від неї аж пашисть гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров; мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, негасима дратівля.

— Яка я непомірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого-ж то, моя пишна крале? — спалахнув лицар.

— Того, що... хибаж пан не бачить, серцем не чує? — червоніє лицяючись краля. — Ах, ця солодка хвиля, як налинула несподівано, так незабаром і зникне, а потім знов, — зітхнула милесенько панна, — ще гірша темрява й нудота.

— Для чого-ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя! Воно широке й має безліч розривок, які чергуються й тішать нас.

— А коли яка радість, — щуриться панна так любо — охопить всі почуття й запанує над серцем? Хиба пан ще не кохав нікого, ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан? — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилу руку, й не зводячи пронизистого погляду з його очей. — Скажіть бо! Ну, я прошу... Чого-ж пан мовчить? Хиба мое прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати?

— Для чого панні знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здрігнула брова й якась хмарина перебігла по захололому личку — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжною.

— Ну, коли панна хоче... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня...

— На віщо ймення — глухо й напруженим голосом відповів лицар: — Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна й зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенькет, холодом повіяло від усього цього пишливого панства, огида заворушилась в душі й йому стало жаль своїх викоханих по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя й по-нуро міркував над питанням, що далі чинити? Колиб не цяцькований той шляхетський обовязок — не зрлить вітчині, колиб не надія оздоровити шляхетські думки народнім духом, то він би зараз... Але справді за щож він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що пяничали вчора, за віщо стоять, за яке добро? На що вони привели сорок тисяч вовків сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові його туманилось, а на серці тупий біль розпалювався таким пекельним огнем, такою нестерпимою мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... У тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої, тихої дівчини і манив вабливими барвами.

— Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? Адже вона єдина цариця мого серця й ніколи, до суду-віку у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне сріблястий згук її голосу, не зникне усмішка її уст. А доля відірвала мене від неї.

Надіхало до Корецького два улани з десятком Татар.

— Прилучені до пана хорунжого воеводою Чарнецьким, — пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він підібрав повіддя, торкнув острогами коня й покрикнув:

— За мною, панове!

.....

VI.

— А що, хлопці, чи повкладали усіх вороженьків спати? — запитав сотник козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до одного, — відповів сивоусий запорожець. — Одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись, все махав шаблею, боронився, так я таки його упрохав списом під ребро. Ну й послухався, язика показав.

— Це він тобі в насмішку, на глум, — засміявся Шрам.

— Та хай йому вже Господь Бог пробачить, як і я дарую — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох таки клятї уклали, — пробурчав Шрам: — з початку вони були покидали зброю й стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроможно руки спинити, що замашно розмахались, так деякі в скрутї кинулись знову до зброї й давай відбиватись. Ну, трьох наших кулями й цокнули.

— Кого-ж?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибай-голову, Романа Гонивітра.

— Зробім же першим новосельцям і першу честь, поховаймо їх по козацьки, по лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те може й нам наші друзі відшукають там угорі по придобній місцині; адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидче, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою, — що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто-ж то назад до нас не вертається, — додав міркуючи сотник.

— Знати, що й там добре — зажартував чуприндир запорожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Викопали незабаром глибоку яму, поклали в неї трьох мертвих товаришів, при повній козачій зброї і покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай Милосерний Бог пригорне ваші козачі душі, бо за Його святого та за матір-Україну ви їх положили.

Всі побожно поздймали шапки й понурили замишлені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замку й слідкували пильно за подіями першого нападу. У погляді Орисі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а світилась лишень непохила воля та похмуре жадання продати життя найдорожше; за те ворушливе обличчя Катрі відбивало на собі всі почуття.

Низше по мурах, між бійницями купчилось жіноцтво й діти; жінки прикипили очима до своїх дружин, до братів, до синів. По скамянілому виразу лиць не було пізнати, як терпіло серце, по німому тремтінню їх уст не пізнати, чи вони шепотіли молитву за своїх братів чи проклони на ворогів? Самі тільки діти безжурні, цікаві, перебігали раз-у-раз з одної бійниці до другої й голосно й весело переказували одно одному свої вражіння.

А отець Василь з хоругвами й процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців святою водою, благаючи у Милосерного Бога ласки і співаючи Йому похвальний псалом.

„Помощник і покровитель бисть мні во спасеніє!“

Стара няня вийшла з закутньої башти, а за нею ще три жінки у слід; у кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино, — обернулась до Орисі няня — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились.

— Неси швидше, мамо, — поквапила її Орися: — хай хоч трохи підживляться, а то, як вороги прочумуються, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

— І я піду з бабусею, — захвилювалася Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь...

— І я те-ж! — похопилося ще кількоро голосів.

— Ні, — відмовила Орися, — й я хотілаб свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду й вас прошу не ходити. Не гаразд у такі хвилини, коли душа уготовалася до смерти, хвилювати її світовими прихілами й збавляти тим її силу.

— Во істину так, — докинув отець Василь, — мені подобає до тружденних зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайтеся тут з миром.

І пан-отець, а за ним жінки, спустилися з закутньої башти в містечко й попрямували аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря й у других хлопят, що робиться у пригороді й навкруги? Коли-ж йому довели про славетну одсіч, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

„Лечу конем, махну мечем, списом перекину,
Та захищу на часину свою Україну:

Ой чого-ж ви полягали, ворожії душі?
Мабуть добре напилися під мурами Бущі?«

Тихо оточили й уважно слухали народнього співця молодиці, діти й дівчата.

А трохи далі на греблі ворог готує щось нового. Звозять на камяну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду й набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться й зносять всякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштується грізна грімниця, почесав сердито потилицю й обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, — ляшки-панки здається готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізався Шрам: — це-б ще байдуже, а досадно, матері його ковінька, що несила нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші мабуть ще не тее, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще може от оця баба...

— А спробуй но зараз, — сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернув гирлами до греблі гармати, намірив метника добре й двигонув першим набоем із баби. Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очеркнувши величезну дугу, не досягло мети й шелеснуло перед греблею в воду, метнувши до гори цілі пасма яскравого поплеску.

— Овва! — засміялися козаки: — Стара баба, видно, на втори слаба!

— А вже-ж! — додали другі: — Розгуркалась з молodu, та тепер, як із решета...

— Або, як із верші, — вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й пані, — сказав Шрам і приставив гнота до полички.

Грюкнула пані, та так, що аж земля кругом стріпонулася й посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші, далеко дихонула вона поклубом білого диму й важко відкотилась назад. З визгом різонуло ядро повітря й невидимо полинуло наперед; визгіт хутко змінився стогоном, який теж ослаб вмить і завмер, а разом з ним завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясне, супокійне, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самісенькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява й щось замиготілось в повітрі..

— Докинула, докинула пані вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі. — Відпасла, хвала Богові, черево, так за те-ж по панськи й гримнула!

— Та он, гляньте братці, — деякі аж припяли до греблі, певно винюхують наш гостинець.

Всі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам: — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло й в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жадного гуркоту ще не чулось в повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розглялось, наближалось хутко якесь немов би квоктання й щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши до гори цілий сніп бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам: — а гармати у поганців подужі. Бач як кашляють!

Тільки тепер долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга закурилася й здається немов лівий куток, — постерегав Шрам. — Гей ти, Іванє, шильнуй!

Знов у повітрі почувся летючий квокіт і щось важке промайнуло над головами й щезло в долині.

— От тепер вже, братці, сподівайтесь справді гостинця! — повиншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши гнота до „товстопузики“.

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскіт на валі й три тури розлетілись в скибки, обсипавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно ляпнули! — похвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну й вуса. — Їй Богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казать, — згодились другі — запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть навколо земля з окопів. Одна підбита панянка з дзенькотом похитнулася й заорала носом; дальній аж у лівім кутку віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно, — завважив пан сотник — тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку. Нісенітниця — одні жарти.

— А вже-ж звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець. — Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди! Буде робота й рукам...

Коли це в мить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою скибою й відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі і дочекався! — засміявся сивоусий взятець. — Ще спасибі, що ліву, а то-б за праву я лаявся здорово, їй Богу! Ач, — роздивлявся він розба-

товану в шмаття долоню — хочби-ж відтяли, та по людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! А ну лишень відітні її чи сокирою, чи шаблокою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жадних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісенький згиб рівно відчахнулась рука від сурелі й впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце, так справно! — похвалив запорожець. — Тепер порохом та землею забивай мерщій виразку, та замотуй тугійше повивачем, — усміхаючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря, — а мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоровля... — стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частійше, лягали густійше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII.

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що його зробили на повінь, була порожня, яка льохом тяглась і під млин; з цього льоху був вихід під лотоками і там засіла Вернидубова ватага з десяти Левенців, запеклих і завзятих у січі й з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Всі вони, зігнувшись, на вколішках, майже лажачи, тиснулись під темним склепінням в печері; туди досягав неповним промінням світ тільки через вихід, що тепер був завалений камінням. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставляли на греблі гармати; гармашів коло них, по його рахунку, була з сотня, а може й більше, та зараз же за греблею

при гармашнім обозі вартувало з півтора сотні піхотинців. Найближчі чети головної сили стояли за вузьким та стрімким увозом, сажнів за двісті від греблі, а кіннота бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до татарських хмарищ.

Козаки на засідах чули, як з грюком та брязкотом здіймали гармати з передків, як командував усім якийсь німота, чи може француз, як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розглялись крики, лайки й стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміявся тихо Вернидуб.

— То певно дядько Шрам так вітає, — зауважив сусід.

— А вже-ж, не хто.

На греблі хтось басом погукував:

— Проворнійш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірюй першу й другу! Пильнуй! Готуй! От, я їх..

— Здрігнулася гребля раз, два й грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два, три каміня зірвалось з склепіння і на козачі спина посипалась глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та певно докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові; з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у його таки справді одно ухо відтято ятаганом).

— Пождім трохи, хлопці, — почав Вернидуб, а це як грюконе вибух з шести гармат, громом забив його голос і так потряс мурами й склепіннями, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом, грімнув другий, далі третій.. й почався страшенний, пекельний гуркіт; всі інші згуки

згубились у йому; козаки понімили й поглухли; вони в цьому страшно-судному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалася земля й як з усіх боків сипалося каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і пробивши дірку аж наскрізь застрягла; через щілини проступила вода й почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою холодну воду, яка хоч поволі, а все прибувала; заметушились і подалися всі до віддушини, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на ухо найближчі сусіди. — Чиж нам у холодній воді потопати? То краще удармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнув Вернидуб. — З холодної купелі ще охотнійш буде грітись; тільки порохівниці та рушниці тримайте вище, пильнуйте, аби не заокли! Гасло я дам!

Вода все прибувала й заливала печеру; уже лежати козакам було неспроможно в калюжі, й вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непризвичаєні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, другі навпаки були ніби вдоволені з цієї новини.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й поплавати: далєбі чудесно скупатися перед парнею! — вигукував один чуприндир, та вмочив у крижаній воді свою голєну голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий — вода почала сильнійше прибувати, — певно прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з вистрїлів слався туманом по греблі й заволикав її геть білою хмарою; коли вона непряжною пеленою покрила все чисто, так-що й найближчі речі потонули в їй,

Вернидуб підліз, розкидав накладений у пролазі камінь і стиха гукнув:

— А ну, тепер, за мною! Пора!

— Ніким непомічені сорок завзятців викралися з темного льоху й нишком по скосу за млином дістались на греблю. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно курих люльку, так курінний похопився завчасу пронизати його ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу й взявши кінджали у зуби, наші запеклі шибай-голови наближались потай до гармашні. Густий дим дозволив їм підійти кроків на двадцять і козаки, вистріливши з рушниць, кинулись з гуком на переляканих гармашів. Оті голені голови з гадюками-чупринами на повітрі, оті палаючі очі, оті піднесені руки з ятаґанами, кривими шаблями, нелюдський крик, з яким вони в куряві металась на остовпілих ворогів, сціпили все навколо жажом. Без відсічі, безборонно посічено всіх гармашів шаблями, потрощено келепами; кинулась на поміч найближча сотня, так козаки її привітали таким завзятим наскоком, що оборонці вмиг накивали пятами, та марно — більша їх часть лишилася на греблі й скрасила її червоною кровю; деякі попадали у ставок і тільки хто-не-хто втік від біди погукуючи з опалу, що незлічимі богунські ватаги добули греблю.

Поки Вернидуб порався з Німцями, Левенці лагодили гармати; заклепували цвяхами запали й відбивали келепами замки гармат.

— Гепай їх всіх у ставок — певнійша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може-б хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кровю.

— Чи не здурів ти? — сперечив Вернидуб. — Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і плеском шубовснули у воду і зникли під пінявими хвилями ставка.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепер час і назад, — квапив своїх завзятців Вернидуб — нам у перед через хмари війська не пробитись, марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати! Спробувати! — відгукнулись козаки. — „Втік не втік, а побігти можна“.

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено — зауважив Безухий, — не лишати-ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених взяти на плечі з собою, — постановив Вернидуб; — та швидше, он уже ляхи наступають.

Дійсно, скрізь опавший до землі дим можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота наступала з другого боку очеретом, аби відрізати відступ. Щастя, що вороги, збентежені й здивовані зухвалим нападом степових „чортів“, надходили дуже поволі, обережно, мов сподівались на велику козачу силу.

А козаки, окриті димом і млою, минули щасливо греблю й майже бігцем стали прямувати другим берегом до окопищ; уже перейшли було більшу частину шляху, коли ляхи спостерегли, що це тільки невелика ватага такий розрух вчинила. Дві сотні драгунів понеслися на цих зухвальців, і ніякий опір не спинивби їх смертодайної сталі, колиб не знайшлася несподівано на їх шляху колодовбина¹⁾, що їй не завважила якось погоня. Перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди, то перекидались, то плутались, то розбігалися.

---

¹⁾ колодовбина — глибокі вибої на дорозі.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коней, шикувались до нового нападу, Вернидуб добіг до одної досить вузької коси, що врізалася у ставок; він зупинився на краю й наказав козакам, покидату тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між парами пловців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут, запинити драгунів і захистити відступ. З Вернидубом лишилося одинадцять чоловік, а решта кинулися у плав; один тільки з поранених відпрохався зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою — прохав він товаришів — мені перебито обидві ноги, я й в дорозі і в дома буду тільки на перешкоді. Покиньте мене краще тут та покладіть навкруги набитих рушниць штук п'ять, а то й десять; так поки наші Левенці будуть стояти, то й я може кількох гриваків укладу й не з порожніми руками на той світ пролізу..

Так і зробили, посадовили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулись у плав другого берега досягати.

Не забарилися наскочити й розсатанілі драгуни й кинулись на цих дванадцятьох завзятців; готові на смерть козаки грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кілька коней упало й загородило тісний прохід; другі кинулись у плав, --- але й тут їх зустрічав спис або куля.

Недовго змогло дванадцять чоловік противитись такій силі: ближчі напасники падали, але другі злазили з коней, добігали до обложених і навіжено кидались у рукопаш. Стали козаки колом, спинами до середини, лицем до ворогів і давай працювати списками. Не одного драгуна з шаблею у руці підняли до гори списом і скинули, мов сніп, у воду, не одного валив кулею до долу безногий, але всеж таки багато списів уламалось, ба-

гато завзятців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими засипали їх вороги з берега.

— Постоймож до краю, братці, за віру й вмеремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб.

— Умеремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули козачі кривулі, замиготіли в повітрі холодним блиском, та на кожнуж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від проклонів і стогін.

Сивий запорожець Безухий уже чотирьох пишних шляхтичів вклав шаблею, а лівицею встиг і двом Німцям встромити кінджала, але догодила й йому шляхетська криця у лівий висок і спянів козак від того чомкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо й безвладно гримнув на землю. Молодий, чорнобривий козак, що з усмішкою постачав навкруги смертельні дарунки, з усмішкою поліг на Безухого; страшенно захрип і рябий запорожець, закативши під високий лоб свої орлині очі; повалився за ним у слід і Лопата, не постерігшися з тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двох ще з Вернидубом стояли та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю.

— Гей! Продаймо себе, що найдорожче! — крикнув Вернидуб і зібравши останні сили, кинувся в юрбу; за ним кинулись і два товариші.

З нелюдською силою стали локшити все, що їх оточало; їх велетенські посіки розбивали на двоє голови, розкраювали обличчя; поранені, покрівавлені перейці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці. — Але ось у одного товариша якось ліниво підвелась шабля у гору та на півколі зупинилася на мить і спустилась безсило до

долу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух. Похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича.

Озвірілі від крові ляхи, наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи взяти живим; але напівмертвий Безногий, що вже кровю зійшов, змертвою рукою підняв ще раз пістоля й послав ватажкови у самісіньке серце прощальну кулю. Зблід молодий пан, посунувся на руки жовнірам, та покотився до ніг його й Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А пловці уже досягали свого берега й радісно вітались з своїми братами; тільки двох найтяжче поранених боролись серед ставу безнадійно, задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що вже шерхла сніговою кашою.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись: — Все одно, не дотягти вам мене...

— Як-же так кинути? — суперечив йому підручний пловець, якому вже забивало дух від втоми.

— Та, їй-же Богу, мені на дні буде спокійно, — а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений: — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші й кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились коливаючись і зникали.

І знялась козака душа за своїми друзями у слід за високі хмари до Всевишнього...

VIII.

Сивий, зовсім лисий, дід стояв в бійниці закутньої башти й пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його стояла бліда, зі сціпленими зубами Катря; вона не почувала, де вона стоїть і що робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, літала над пригородом, шукаючи межі уломками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддала від цієї групи, спершись головою на камінь, застигла в однім почутті, що охопило її істоту, вона зимно дивилася в далину. Скоро грім гармат, що ніс навкруги смерть, несподівано замовк перекотливою луною. Оріся очуналась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду вона спостерегла щось незвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Прояви лицарського герцю та скаженої боротьби, визвали на її бліді щоки румянець гордошів і захвату. Вона підійшла до діда й промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку й своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно. З такими душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не встигла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні..

— Ще зробиш, — сказав пророчим голосом дід.

— Ні, ні! Час мій урвано й вже надходить його близький кінець, — одного тількиб прохала я в Бога, зуміти вмерти так, як уміють вмірати наші орли.

Саме тоді, як впав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом і по воді, коло польських дра-

гунів, в багатьох місцях підскачили бризки й бульбахи; четверо коней впало, останні жакливо метнулися в бік. Сполохались вцілівші драгуни й прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї плющихи послати їм гостинця на здогін? — спитала діда Орися.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона наведена лише он на той шлях.

Всі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самим проваллям і побачили вершника на баскому коні й в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Користаючи з боевого замішання, що стояло над берегом озера, вершники підїхали близько й почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути, — сказав дід і Орися запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря. — Не підноси гнота! Знаєш, хто це?..

— Ворог нашого народу, — байдужо відповіла Орися.

— Знаєш, хто? — хвилювалась все більше подруга. — Це Антось, це твій Корецький. Скарай мене Пречиста Діва, коли брешу!

Мов електричний ток пробіг по нервах Орисі; вона опустила запалений гніт на плахту, й захистивши лівою рукою очі, впялась в цього лицаря поглядом. Так, нема сумніву, се він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибокі очі; це його русяві кучері вибилися з під шелома; це його усмішка осяває теплом благородні риси молодого обличча.

Чимсь гарячим сповнилось її трепочуче серце й вогнем розлилося по грудях, примусивши зашаритись червоною зорею її бліді лица, блиснути чорним діамантом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя.

— Орисю, він, либонь пізнав тебе! Дивись! — хвилювалася Катря. — Який він славний!

Мов ніж перевернувся в серці Орисі, румянець збіг з її обличчя й брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом.
— Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувавши нелюдську муку й, перемігши біль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орисю й надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Висше від цієї любови до своєї вітчизни, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воевода Чарнецький, не знаючи на чому зігнати свій гнів і звелів запалити млин, а летючим загонам і Татарам дозволив сплюндрувати й грабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого.

— Пане гетьмане, — обернувся він до Лянцкоронського, — моє передчуття справдилось, жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим силам!

— Так, я бачу, — сказав з сумною усмішкою Лянцкоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того коронний гетьман; до того-ж, опріч міцних природних позицій, Бушу боронить не жменя бидла, як егомось мислить, а жменя львів!

— О! Вони заплатять мені сторицею за кожну краплину крові шляхотного, славного лицарства!

— Доки вони заплатять, — багато ще проллється цієї шляхотної крові! — відповів замислено польний гетьман і після невеличкої павзи додав: — Чи не можнаб для виконання цієї навіженої й безцільної вигадки вжити хоч Татар?

— На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чар-

нецький. — Поміж ними й так вже чути нарікання й я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна й нові болячки «ойчизні» і нові краплі отрути в серця дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не дітей, а гадюк, пане гетьмане, — відповів, скипівши Чарнецький й полумя нелюдської ненависти блиснуло в його очах. — Я придумав для них частування, у слід за котрим підуть і Татари.

— Якеж? — зацікавився гетьман.

— Я от звелю цю греблю розкидати, одним вибухом висадити, випущу всю воду в провалля, а тоді суходолом полізуть і Татари й до щенту знищать це гадюче кубло!...

— Люто придумано, пане воеводо! — завважив гетьман. — Саме пекло навело тебе на цю думку...

— Воно-ж завтра й потішатиметься на кривавому бенькеті, коли сарана налетить ззаду! — і Чарнецький так злорадо зареготався, що навіть Лянцкоронський здригнувся й раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Орися пішла до своєї світлиці в закутній башті й по дорозі зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, твій батько, — сказала бабуся, поцілувавши свою Орися в чоло, — і звелів переказати, що Господь Бог ogrіває їх своєю ласкою, що не беться страхом козаچه серце й не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від його слово, — обняла бабусю Орися, — воно ще надає мені сили; отцева й материна молитва зі дна моря вертає,

з тяжкої неволі визволяє. Що-ж, як там? — додала Орися.
— Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в Божім раю, — зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в Божім раю, — скріпила Орися, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої очі, — я цьому глибоко вірю, і помовчавши трохи, спитала: — Ну, а як-же там окопища, ще не зовсім розвалені? А з гармат чи вціліла хоч одна?

— Окопища розвалені, але їх у ночі полагодять; а з гармат тільки «товстопузиха» ще держиться та «баба», останні-ж усі підбиті, — говорила спокійно бабуся, а, то, й їх якомось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати, — заметушилась бабуся. — До тебе батько прислав двох поранених...

— Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— Смертельно ранені? Так треба-ж зараз їм допомогти або по батюшку послати, — стрівожилась Орися.

— Ранено їх здорово — у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога, — повідала бабуся, — але вони не гоїтися прийшли, а допомогти нам обороняться.

— Вже-ж таки треба-б перевязати їм рани, — клопотливо говорила Орися, підходячи до світлиці й зустріла на порозі її двох козаків — одного з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі, — сказала Орися привітно.

— Слави тут про всіх вистачить, але от тільки треба приготуватись і вам до завтрішнього дня, — відповів молодий козак з завязаною головою.

— Як? Хиба вже пригород не може триматись далі? — спитала неспокійно Орися.

— Поки зможе — втримається, — зауважив другий ранений, — але супроти такої хмари далеко не посунеш і треба приготуватись, щоб почастивати їх, як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи, а ми перевяжемо вам рани.

— Не варто, панно, — відповів молодий козак, — на одну ніч і праці шкода, все одно, завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий, — зауважив з усміхом сивий січовик. — Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти, як слід, так от ми й поможемо, бо воно хоч і ваш брат те-ж не дасть собі межі очі наплювати, але сили у вас супроти нашої ніби-то й менше. Он воно що! Та й цебри задля смоли треба приготувувати, дров наносити, коряків придбати, — от коло цієї справи постараетесь й ви, молоді. Ну й весело промине останній день, далєбі, весело!

— А ви дядьку, й раді, — спитав, підморгнувши молодий, — що й в останню дорогу послав нам Бог молодичь?

— А вже-ж радий! Чого мені брехати? Присяй-бі, радий, — згодився щиро старий, — веселійш, одно слово — веселійш!

— Спасибі вам, діду, й тобі лицарю, що не гребуєте нашим товариством, — сказала з усмішкою Оріся, — ми вам вірними помічницями будем.

— Певно — підхопив дід. — Ну, поведи-ж нас, розумнице, покажи все й попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Оріся в купі з січовиком і молодим раненим пішла назад до баштових мурів і показала в трьох місцях складені колоди й бруси, а бабуся відчинила комору, де зберігали цебри, коряки, шаблі, списи, булави й иншу зброю. Щоб перенести все отсе, відряджено ще двадцять молодичь під проводом бабусі й двох десятилітніх хлопців для переведення наказів. Впорядкувавши все

й запевнившись, що робота під кермою січовика й козака закипіла, та що для її виконання сил вистачає, Оріся загадала ще піти до о. Василя поговорити з ним і вислухати його останньої поради; вона пішла дорогою до церкви й спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

На дворі вже стояла ніч, тиха й морозна. Небо було чисте й зоріло міліонами блискучих і тихих огників, тільки на заході з краю обрія темніло відірване пасмо хмари та на сході в трьох місцях блимала заграва, розливаючись кривавим відблеском в гору. Оріся повними грудьми вдихнула в себе хвилю свіжого повітря й почувала, як в тілі її знов прокинулись життєві сили, рівнійше забилося серце, швидше потекла кров і світлійше стало в голові, але вкупі прокинувся в неї й страшний душевний біль, — приплив пекучої й безпорадної нудьги, нестерпучого болю. Серце тріпотіло й стукало, як молоток, що забиває цвяшки в труну. „Знай, — наче вибивало воно, — наді мною ти безсильна; відійняти в мене його образ ти не могла й не зможеш; він тут вічно царює й вмере хиба тільки з останнім моїм ударом!“

„Так, я люблю його, — промайнуло у неї в голові, — його, зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підняв камінь на брата, — я всеж таки люблю його! Мої лица горять соромом за його, а я все таки люблю. Не вжеж це почуття дужче за мене? Не вжеж і після смерти? Та чи вбито його? Хто впав? Вбито, вбито!...“ Вона провела холодною рукою по гарячому чолі й відкинула назад свою косу.

„Ох, Антосю мій, любий коханий! На що все так сталося? На що твої чудові очі застигли мутними крижинками? І на щож поклала тебе на козачому степу страж твоя й подруга? Чому не лягли ми разом з тобою в домовину, переступаючи поріг цього життя з ві-

рою одно в другого й з усмішкою раювання?! О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!!

Орися схопилася руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, задавити цю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; її погляд утонув в чорніючій проваллі, а думка шепотіла щось непевне: „На що-ж зосталась я сиротою? На що мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині стільки мук і нудьги, скільки й довге та безрадісне життя не вмістилоб!“

Вона зробила крок, другий і на мить спинилася на самому краю. Спинилася й одеревеніла від жаху; але не вид смерти її вжахнув, а свідомість своєї хвиливої легкодушності, свого себелюбного й злочинного перед другими заміру.

„Як? — мигнула у неї думка, — ще один крок і я зробиласяб такоюж, як і він, зрадницею вітчизни?! Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, якби самій швидче спекатися турботи, якби збутися тільки свого, власного горя, вонож нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни! Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!!“ — і вона твердою ходою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в піввідчинені двері й стала біля лівого крилоса.

В церкві було темно й сумно; одна лише лямпадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи вогниками на срібній ризи. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед Владичицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Орися знала за кого з душі його лилася молитва й летіла поза межі всесвіту.

Орися затримали свої очі на Божественному Дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образу й хотів був піти перед вітар, але його спинила Оріся.

— Я до вас, панотченьку, — сказала вона рівним, спокійним голосом. — Мій батько прислав з пригороду двох козаків до останньої оборони замку; очевидячки кінець наш прийшов!

— Все зважено на відвічних терезах, — відповів стиха о. Василь, — без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без супереки скорюся Його Святій волі й донесу до кінця хрест мені вложений.

— Не треба протез тратити надії, — казав далі батюшка, — закони Божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і непоборним, те одним подихом уст Божих обертається в порох: хто бо є більший від Господа й де жерело любови!

— Батюшко, отче святий! — сказала тремтячим голосом Оріся. — Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав батюшка.

Оріся поцілувала побожно батюшкову руку й спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну? Бо часу лишилася одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від них нічого не сховаеш, — відповів з журливою усмішкою батюшка, — вони все сплять і зриють, з могил повитягають покійників... А от що тобі. Під цією церквою викопано глибокий льох і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід в цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними головна комора, з неї є й потайний вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орісі.

— Що-ж там, в тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, Богунові припаси.

— О? Так я туди піду... — скрикнула, здригнувшись Оріся.

— Піди, піди! Захочайся, голубице моя, від яструбів, — сказав ласково батюшка, — може й врятуєш життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще й не жила на світі.

— Ні, панотче! — спалахнула Оріся. — Хай впадуть проклони й вічний сором на ту голову, хто подумав рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього й опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бурян і терня. Накрийте мене епітрахилем, хай він укриє від бур мою душу й підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахилем схилену голову й, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укріпіть її, небесні сили й окриліть душу її, херувими!

IX.

В пригороді за північ кипіла хаплива робота; підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других підставляли станки зпід возів. Перевязали собі з вечера рани, вишили, за дозволом отамана, горілки і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастя — їх було не багато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччам з возів та турів п'ять було ранених. Для вбитих викопали вже другу могилу й о. Василь пізно в ночі сховався в пригород в другий раз, аби над першими

братерськими могилами відспівати відправу. При тусьменнім¹⁾ світлі трьох ліхтарів, під широко розгорнутою в горі над головами ризою, осяянною зорями, тихо й журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої могучі груди. Тихо прорікав панотець, що душі тих, що життя своє положили в боротьбі за віру „в селеніях горних упокоєваються“; тихо дріжачим голосом співав дяк „житейськое море воздвизаємоє“; шепотіли козаки „вічна пам'ять“.

У грудях їх, мов криця загартованих, мимоволі вставало почуття, що завтра й вони також поляжуть на січовій ниві й нікому буде їх поховати. І хоч як вони байдужо не дивились на життя, але протез обличча смерти навівало якусь тяжку задуму й смуток. Коли все в пригороді затихло й потомлені нічною, хапливою працею усі оборонці, крім вартових, положились, щоб хоч трохи перед останнім рахунком з бурливим життям відпочити, тоді й старий сотник, пан Завістний, примостився на своєму возі, вкрившись від морозу кожухом, але сон не злітав йому на очі й лише думи чорною хмарою обсідали його голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина утіха й радість, невідступно стояла йому перед очима й дивилася таким м'яким, замисленим, таким глибоко-люблячим поглядом в душу, що серце старого сотника стискалося незнайомою нудьгою й щеміло жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що не на довго мовляв, вони розстаються; за кілька хвилин і побачуться. Але поруч з цією глибокою вірою виринала десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то страх перед невідомим.

— Ет, що буде, то буде, — сказав сотник, — а буде те, що Бог дасть! — і заспокоєний трохи, він набив

¹⁾ тусьменний — темнуватий.

люльку й почав смоктати міцний тютюн; турбота за Орисею таки точила йому серце.

„Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе. — Не таківська вона, батькова дочка! От тільки, що молода, не успіла ще призвичаїтись до смерти. Борони Боже, як що вона прогаїть хвилину й її, голубоньку, схоплять ці бузувіри. Ховай Боже! Аджеж не пошанують вони ні молодости її, ні вроди. О, захисти-ж її, Царице небесна, від цієї ганьби, від цього катування!“

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

„Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають її статись... Так, так, це ліпше, та й мені легше буде на той світ прямувати; в останню хвилину життя не здригнеться серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще успію...“

Сотник рішуче встав, але новий прилив думок знов зупинив його:

— „Ні, — міркував він, — у неї самої не здригнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я цього певний; так навіщож завчасу вкорочати їй це життя? Може воно ще й потрібне, може ще й в пригоді стане своїй Україні? Аджеж там, в оселях Творця, в світовій книзі записана доля кожної людини й ніхто не посміє викреслити в ній ні жадного слова“.

Сотник сперся на воза й обвів очима по темрявій далині, — там теж ледве помітно мигтіли вогники, — знати, й ворог не спав. В морознім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; це дзюрчання звернуло на себе увагу сотника:

„От, Іроди! Яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!.. Та хибаж не все одно, якуб штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник, — все одно нам не встояти проти

їх непомірної сили й треба всім полягти, до одного; Богуновіж годі йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що Ляхів на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здоровож заплатять вони за своє „бушування!“.

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу.

„І коли минеться ця братерська різня, грабіж та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу й прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любої неньки-України! Гей, ти, рідна, дорога країно! Широко, ти, неосяжно розкинулася, мальовничо обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперізалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достоти! Жити нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні, --- кожне заздрить на твої роскоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро і родину і життя і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки, ти, того горя зазнала, — не злічити, не зміряти! Палили, грабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шматували свої хатні „удільні“ чвари, плюндрувала тебе тарва, а тепер обливають кровю степи й лани твої свої брати в спілці з невірою... А всеж таки не доконають дітей твоїх! Стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, ні за що в світі, не продадуть своєї любови до тебе, наша любя вітчино!“

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на самому близшому майданчику, сажнів за триста не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки; не

встиг сотник гарненько розглядити ці будови, як ці крапки разом сягнули блискавками і за хвилину розляглись страшним грюкотом, що приніс у табір спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях вже до заутрені дзвонить! — і його грімкий голос вкупі з грюкотнею, підняв на ноги заспаних козаків; вони підводились, потягались, протирали очі й лаялись:

— От нехристи, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатися не дадуть!..

— А ти не чухайся, — сказав Шрам, бо тепер швидко розчешуть, — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть, — відповів Кудlach, — аби не самому морочиться.

Зійшло ясне сонце, обарвило в рожевий кольор клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад яром, освітило став і замість блискучого зеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влогвина з твані й багнюки, що вилискувала де-не-де калюжами.

— Ба! Та й не Іроди! Ач, яку штуkenцію підвели, увесь став попсували! — замігив безрукий запорожець.

— Тепер вже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той Татарин? Ото дивовижа! — образився навіть запорожець. — Я йому, собачому синові, таку дулю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, та ще й як!..

— Он, вони вже, мов комашня повилазили!

— Пильнуй праворуч — крикнув сотник.

Але Татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятьдесят кроків і мусіли повернути назад; очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню. — По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі — дядько-став, не пускає по своїй спині погані топтаться!..

— Тепер не пустив, — замітив Шрам, — а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гармашні було саме пекло; ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно й смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала в гору й засипала рови; на тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози. „Товстопузиха“ встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; „бабі“ влучило ядро в саму пашу, вона піднялась і зараз-же простяглась навznak; „плющихи“ теж були підбиті й вся козача гармашня замовкла на віки.

— Тепер, панове товариші й хлопці, стережіться галушок! — командував сотник. — Ставай лавами під вали, вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як гряд картечі обсипав увесь пригород; більшість її врізалась в окопища, деякі-ж картечини з вереском і дзигом пролетіли через голови в придолинок до Дністра, а деякі врізались в козаче тіло й повалили на лоно землі матері непохитних оборонців правди. Грімнув ще й другий смертельний вибух і з-за густої хмари диму посунула батава майже бігцем до пригороду. Перший спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушніці хлопці!

— Всі на вали — підхопив сотник.

Висипало козацтво з запорожцями на вали і, наче мак той, вкрило їх своєю різнобарвною одежею.

Затріщали рушніці й гаківниці на підбігаючого ворога й повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи й неслися наперед, підбадьорені

тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, змішав ряди, про те-ж не спинив нападаючих; вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами й картечами укосах легко здирались на гору.

— Гей, пане хорунжий! А-ну візьми з собою завзятців з пів сотки та спробуй їм в потилицю зайти з болота; може, таки став нам ще раз в пригоді стане!

Вибрав пан хорунжий з своєї сотні пятьдесятъ завзятих і поспішився праворуч, біля містечка, вийти на став; край берега оголене дно на стільки вже було скуте морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А Німці, наче коти дерлися на вали; козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами й знятими з гармат та возів колесами, а Шрам, вхопивши голоблище, мотлошив ним ворога широко розмахуючи та приказуючи:

— А-ну!., Ра-азом! От так їх! Валяй!..

І валялися Німці, як снопи; падаючі перекидали лізучих і сповнялись рови трупом; повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і прокльонів. Купи трупів сповняли рови й тим улегшали нападаючим приступ. Частина піхоти ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів вниз, до німоти, між тим — нові німецькі сили, бачучи як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобнійші місця. Вже Мастигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: „Прощавайте, хлопці!“ й упав навznak, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубай-Голова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган і тільки вспів показати ворогам дулю; вже інший, з розрубленим по саме перепело плечем, повалився й коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: „Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не ба-

чили цієї погані“; вже почала підупадати козака сила... Коли неждано праворуч розлягся стріл, за ним услід страшений вигук і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзятцями з боку; батави, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка 30, шелеснулись на ціх же й зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прокладаючи на право й на ліво цілі вулиці, відсував ворожії ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито

Шрам. — Так їх каторжних! Бий, криши на шматки!

— А-ну-мо! За мною діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам і все, що залишилося живого, роз'ятрене очайдушною обороною, кинулось потужною хвилею на ворога.

Здрігнулись Німці й подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натопмом посунулися вони просто до ярів. Ще хвилиною й ряди їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з стрімких скель у низ на гостре каміння й ребра граніту, а козаки до того оскаженіли в своїй лютої, що й самі почали обриватися з скель у слід за Німцями. Хорунжий схопив двох Німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спинив був його запорожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ех, шкода чоловіка, — добрий був козарлюга!

— Стривайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши догори скривавлену руку. — Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жадного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опам'яталась, спинилась, сотник підняв над головою пірнач і грізно крикнув:

— Годі! Ані кроку! Слухати мого наказу!

Всі оточили сотника й, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка Богові, ми з цими ворогами порахувались; але й нас, братці, значно зменшилось, лютіж вороги оточають нас непоборним колом: підбито наші захистниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністер наш став й от-от не мине години, як цілі хмари сарани налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоч пропадати нам треба, але хочеться подовше помахати руками. Так для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за замкові мури: там і вали є і чогири „баби“; все таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — кликнулись усі.

Ну, так не гайте часу, братці, бо нам не дадуть відпочити. Та от ще що. Тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними повтузитись, а поранених не можна кидати на знуцання...

І козаки кинулися лічити трупи та зносити поранених.

— А що, панове товариші й друзі, — звернувся до тяжко поранених Шрам, — чи волите тут лишатися межі німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі й спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братці, нас тут на муки! — застогнали одні.

--- Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки й смерть красна! — рішили треті.

— Ну, так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю, — сказав сотник, — і перед вашою отвертою могилою заприсягнемоя. Коли надійде наш останній час і вцілівша жменя не спроможна буде боронитися, то ми також не дамо нікого живим ворогові в руки і вбемо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємо! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, то-ж попрощаємось з ними, — сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, втерши рукою очі й промовивши:

— Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

— А поранений теж шепотів:

— Пошли й вам, Господи, чесну смерть та швидше побачитися!..

Найближчі козаки поцілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він вже з шумом летів у низ, наближаючись до смертного ложа..

Х.

Орися вийшла з церкви, прямуючи до закутньої вартової башти; там вона поміж лежавшим боевим припасом, знайшла цілий жмуток гноту й поклала його в фартух; потім вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися окликнула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, -- так далеко була вона в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Орися до її плеча. — Ти заснула й завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря й скочила на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Орися — ходімо, поробимо в двох, то, може й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою, — командувала Орися.

Катря вийшла покійно в сіни й зараз вернулась з двома засвіченими ліхтарнями.

— На, одну держи, а другу дай сюди; за мною.

Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Орися взяла два заступи й один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди-ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря й вся затремтіла.

— От, зараз побачиш!

Орися підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в кутку шукати чогось межи кущами.

— Шукай, ось тут камінь! — запросила вона й по-другу.

— Незабаром остання під корою наваленого, по-жовклого листя знайшла його.

Після двох, трьох зусилль камінь здвигнувся з місця й одним боком піднявся; трохи землі завалилося й упало десь глибоко у відтулений під камінем колодязь і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, обережно ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках, в одному місці чорніли, вроблені в камяну оправу, низенькі, залізні двері. Орися піднесла до них ліхтарню й почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вохкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок і після дужого натиску Орисі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пашу вдарила зверху течія холодного повітря й мало не загасила ліхтарні. Пройшовши або ліпше сказати пролізши через вузький й низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він уявляв з себе помешкання середньої величини. Його склепіння підтримували в двох місцях товсті палі, що підпірали протягнуті в горі дубові бантини. Праворуч, в стіні, чорніли ще менші залізні двері. Орися

відчинила їх і освітила ліхтарнею вихід; за дверима йшли вирублені в каменю східці й заверталися вузьким хідником на ліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівно вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім, oprіч цілої гори бочок, стояв по середині ще величезний шаплик, сповнений до верху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху пахло важким духом салітри й сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо инакше сміливість двох відвідачок з ліхтарями не минуласяб безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки, й бери заступа, — казала Орися, — роботи багато, а часу мало.

— Що-ж треба робити? — спиталася не зрозумівши приказу Катря, з заступом у руках.

— От, від сього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала скарби будемо копати, — закопилила губу Катря й в її голосі почулося невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось — заспокоїла її з усміхом Орися.

І подруги з подвійною пильністю взялись до роботи.

Докопавши рівчак до бочок в першій угловій льоху, Орися збила заступом обручі з двох, трьох бочок і висипала пригоршнями з них порох, заложивши в середину гніт; потім протягла цей гніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковій льоху й нетерпляче ждала Орису.

Теж саме зробила Орися й в другій угловій льоху, як і в першій, не спочиваючи, стала копати третій рів-

чак. Від надмірної напруги її сердешні болі непомітно німіли й мозок визволявся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка панувала над ним повновладно, — це вспіти довести задумане діло до краю й ошарашити радіючого ворога; якесь нове, шпарке почуття охопило її цілу істоту: це було солодке почуття близької помсти.

Катря не довела таки роботи до краю й присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху лубя й кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, розбила в крайнім льоху дві бочки з порохом і провела гніт до шаплика, але їй тепер спало на думку: що, коли порох спалахне в осередковім льоху й вибухом завалить отвір раніше, ніж огонь встигне по гнотах добігти до крайніх льохів і вони тоді лишаться непорушені? Ні, треба зробити так, щоб не було й найменшого сумніву, що увесь замок злетить у гору в одну мить. Не вважаючи на те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були мов оловом наліті й ледви-ледви пересувалися, вона зібрала останні сили й почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шаплика; потім, не задовольнившись і цим, вона ще по-пробивала сокирою, що валялась тут, в нижчих клепках шаплика чотири дірки над кожним з рівчаків і коли з цих дірок в рівчаки посипався порох, тоді лише вона заспокоїлась, а протеж таки ще раз пішла подивитися з ліхтарнею в руках, чи нема де проміжка в зроблених нею порохових стежках і для більшої певности повкривала їх лубками. Скінчивши всю цю роботу, Орися так була захоплена своїми думами, що й не помітила, як свічки в ліхтарнях догоріли й згасли. Темрява ночі, що так несподівано укрила все навкруги, злякала Орисю. Вона, не знаючи куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну й.. присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись здовж стіни, шу-

кати виходу, але зараз же її так потягло спертись спиною на стіну й відпочити; вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільнійше свої напружені руки й ноги й замислилась. За кілька хвилин Оріся вже міцно спала.

Час іде. Там в горі давно вже настав день і приніс з собою нове пекло й розрух, нові смерти й звірства, а тут глибоко під землею панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко, в темряві ледве примітно світиться біла пляма...

І сниться Орісі, що вона стоїть на березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся на прочуд вбрана квіточками й пишними червоними китягами; на тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий та гарний, що так їй і хочеться прилинити до нього, пригорнутися своїм листям, а лагідним шепотінням своїм злитися з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче й крутиться й розділяє їх широкими, каламутними хвилями; — даремно хилиться калина, даремно простягає вона до явора свої китяги — їм не дістати його віття... Але що це? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтриманно несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті й каміння й ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе по над сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... От він злетів у гору, метнувся в бік і цупко обхопив своїм віттям калину, — вони сплелися, сплелися на віки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймаються високо, червоніють від крові, обертаються в страшне палаюче полум'я й ловлять в свої обійми калину й явора...

Оріся схопилася, мов несамовита й довго від жаху не могла зрозуміти, де вона й що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупалі сили її знов почали зростати й що треба їй насамперед поспішитись, бо час,

либонь, минув; зрештою згадала вона все й стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала у п'їтми, повертаючи голову й туди, й сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном і довго прийшлося Орисі кричати без відповіді, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались, смикала Орися її за плече, — вже ніч минула, а, може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталось.

— А! Ходім! — скочила Катря й упала, спіткнувшись на лубки.

— Обережно бо! — скрикнула Орися. — Ти з просоння собі ще й голову розсадиш; ходи за мною! І вона помацки, майже поповзла, прямуючи до блідої, кулястої плями світу.

Як тільки Орися з Катрею вилізли з льоху на світ Божий й підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершав свою славу засідку. Катря очі павла на стягу, що мальовничо маяв в повітрі й ніби гнав передяканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — шепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога! — обняла її Орися.

Але цієїж миті дорогий стяг урвався з кручі й щез в проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря. — Він пропав! — і вона кинулась на край муру, витягнувши вперед руки.

— Але Орися спинила її.

— На що-ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випручаться з Орисиних обіймів і дивлячись диким, блукаючим поглядом перед себе.

— Для того, щоб помститись! — відповіла їй Орія, міцно стискаючи її похоловшу руку. — Помститись над катами нашої країни й над убийцями наших батьків і чоловіків?

В своїй світлиці, в наріжній башті, з котрої мусіли пантрувати за вузьким шляхом межі проваллям і ставом, сиділи Орія й Катря.

Остання з божевільним, палким поглядом в очах була нерухома й навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз-по-раз вона проймалася внутрішнім огнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: „пмститись!“

Коли-ж Орія, ставши перед образом, освітленим лампадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: „Заприсягнемоя перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів Божественного Слова Ії розп'ятого Сина!“ — то й Катря піднесла свої руки до образу й вимовила твердо й виразно: „Заприсягаюся помстити!“

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся й оповістила, що до башти підїхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списках, і засурмили. Орія хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк випадок бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горішню площу башти, вона при яснім соняшнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця, Корецького, про котрого думала, що він вбитий їїж рукою. Пізнала й остовпіла. І почуття радості, що він живий і приплив щастя й острий біль, заподіяний його зрадою, все це вдарило їй в голову, схвилювало кров, зворушило оживленим стуком серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втерявши сили, трохи не увалась з муру, колиб завчасу не вхопилась руками за високий рубець башти; але за

хвилику вона вже перемогла себе, повними грудьми вдихнула свіжого, морозного повітря й позвала на підмогу собі розум.

— Стріляй з плющихи! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати. — Ніяких перемов!

Грімнув вибух, але вершники були занадто близько й увесь набій пролетів понад їх голови, не зачепивши нікого; тільки двоє коней під Татарами шелеснулися в бік, злякавшись грюкоту, а кінь шляхтича тільки переставив ноги й повів ушима; та й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушно сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний стріл. Молодці хапливо направили новий набій й навели плющиху на непорушну мету. Але Оріся спинила їх порухом руки й знесилена опустилась на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Не вважаючи на підняті в гору два списи з білими хустками, такої-ж самої ознаки згоди на башті не виставляли: залізна брама лишилась зачинена й висючий міст висів на гаках.

Тоді вершники зіхались, поговорили про віщось і один з них, вийнявши лука, натяг і спустив тетиву: стріла злетіла в гору, спинилась там на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край п'яти башти й задріжала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли й знайшли прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його й з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом відіхали поза межу стрілу й спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головнож до Орісі, а писав його до неї Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

„Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності й очайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім за-

взяттям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками й дітьми, куди завгодно, на що для безпеки вашого життя й волі видадуть вам прохідні листи. Коли-ж ви зречетесь цієї ласки й вперто змагатиметесь в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя й від „Орлиного Гнізда“ й каменя на камені не лишить. Речинець для виконання цього ласкавого призволення скінчиться у вечері. Осаул Антін Корецький“.

Далі, внизу, була ще дописка, звернена особисто до Ориси:

„Сестро моя, життя моє й весь світе мій, Орисю! Чому доля не дала мені від твоєї руки вмерти? І найлютіша смерть булаб мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш, і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули ради всього святого в світі, дай мені можливість виправдитися перед тобою: я не смерті боюся, а лишень боюся невиправданим лягти в домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не виставиш білої хоругви на башті й не вступиш мене повідати тобі мою щиросердну й передсмертню сповідь“.

Лист затрипотів в руках Ориси, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило відрадою груди й теплими самоцвітами зросло очі; вона відірвала той клаптик листу, де був припис до неї й сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала й звеліла скликати громаду на цвинтар, запросивши туди й о. Василя; на мурах же й баштах приказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Орися прочитала громаді листа Лянцкоронського й попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI.

На раді перше слово, певна річ, сказав пан-отець.

— Діти мої! — почав він, розміркувавшись гаразд над змістом листа Лянцкоронського. — Я вбачаю, що в цій магнацькій ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви проливаєте кров не згадано ані слова, її призначено на руїну.

— Не продамо нашої церкви й за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар Божий, — провадив пан-отець далі, — але є коштовніші дарунки, що надані нам Духом Святим, це — чиста віра в Творця вселенної. Життя це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душаж безсмертна й як що її положено за „друзі своя“, за святу віру, вона досягне в світових житлах Божих вічного раю.

— Так якаж ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Оріся.

— А ось що, — сказав лисий дід, — зброї козак ні за що на світі не віддасть в ворожі руки; ми ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу святу віру та рідну Україну та свободу нашого вільного народу!

Всім стало ніяково й ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму й певна, що з моїм словом він згодиться завсіди й всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але й вмираючи, сил-

куватись залучити за собою в могилу, яко мога більш ворогів!

А Катря, вискочивши у середину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Всім їм загин! Вони відняли у мене все й тепер тут пустка, пустка! — біла вона себе кулаками у груди. -- Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої смерті! Поможіть, хто в Бога вірує, помстити! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися й насилу вже її заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішла по своїх місцях з непохитним завзяттям та відвагою, а як що декого й брав острах, то й він мусів був зникнути перед лицарською відвагою більшости, що складала перевагу.

Орися пішла на башту і, стоячи біля хоругви, боролася з почуттям громадського обовязку — не допустити ворога висловитись і з почуттям страшенної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. Яке оправдання він може принести? Нема в світі таких причин, щоб могли виправдити зраду своєї країни, зраду свого народу, — нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягається, що він не винен... гріх же не вислухати його й примусити обвинуваченням лягти в домовину!

Орися підняла білу хоругву й наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим, огневим колом вже сідало, ви-граючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодичь, що стояли на них і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як зарипіли окуті залізом ворота, й зааніміла дожидаючи.

Але ось чуто кроки й на баштовий мур зійшов-стурбований Корецький й зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу й здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жадна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай, мене, Орисю, — благаючим голосом по довгім мовчанню, почав Антось, — в моїй долі є страшенне, базчасне непорозуміння, яке оплутало мое життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене й виховала як рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Орися.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближче навіть мого власного серця! Спочатку, инколи ще виринали мені в голові зовсім інші картини дитячих літ, але де далі вони похмарніли й зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе мое серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я не аби яким став і межі запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку назад мене впізнав воевода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненагла звірюка! — з жахом скрикнула Орися, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму; а про те він материн брат... Так от, Орисю, він разом з ключником впевнився, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону й володіли незліченними скарбами. Панське кодро я вважав за найбільшу кривду, котра перешкаджає королівській владі чинити добро й злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, по-

бачивши загартованість моїх поглядів, зумів одначе привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зо всім правдивими, але немов справді по щирости, вимагав від мене, яко сина свого краю, щоб я з своїми поглядами прийшов до уряду й переконав шляхту зректися цього братовбивчого грабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що-ж?! — запиталася Орися, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехні та лукавство! І в мене лишилась в серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання..

— Не втрачено, — тихо промовила Орися, — але слухай, Антосю: за що-ж я так страшенно каралася коли й без того мое життя лічилося лише днями?

— За що? Не знаю! Прости мені мое ясне сонце, як що я спричинив тобі, хоч на хвилину страждання. Втікаймо від цього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо собі щастя десь в іншому краї, де забажаємо!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Орися.

— А що-ж робити маємо? Що робити!?

Корецький схопив її руки й притулив їх до своїх уст.

— Як, що, ти не хочеш втікати, — вигукнув він розпучливо, — то візьми цю шаблю й вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як вмерти - й вмерти від дорогої руки!

— Так, вмерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Орися, поклавши свої руки на Антосеві плечі й остро дивлячись йому в вічі, — задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!...

— Мій ти раю! Щастя мое — перебив її, мов ошалілий з радощів, Корецький.

— Вгамуй себе! За нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходи туди. Хочби саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи й потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починається он там, край провалля, де терни.

— І ти прийдеш? — захлипуючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

... Дождай третього вибуху з цієї плющихи: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму й знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілючи дорогий за-для нього ключ.

XII.

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. В ночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню й поставив її на окопах. У ночі-ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й Татари і оточили містечко.

А сотник, в останне зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, то нас тепер відразу задавлять.

— Про те не відразу, — відказав Шрам, — що-ж, звичайно, сила й солому ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, й ти, Іване, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати й вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видко буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготались.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, випемо в останне і на прощання за наш славний нарід і за наші душі, — сказав він, — та даймо, браття, один одному козацьке слово: Коли будемо коло світлих східців Престолу Божого, то всім нам благати Милосерного Бога, щоб послав Він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окурений димом і залитій кровю країні!

— Даємо козацьке слово! — відгукнулись усі одно-стайно.

Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задріжали стіни в хатах, посипалось з дзвяком скло й шарування на землю, застогнали, заревли гарматні ядра, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури й кришучи міцні, замкові мури.

Сліпий кобзар з розхрістаними грудьми, без шапки, стояв на мурі й співав натхнену думу:

„Ой, славо, козачая славо!
Така твоя доля крівава...
Ти за щастя рідного краю
Закликаеш нас все до раю!..“

Замовкли вибухи й почалась нерівна рукопашна боротьба. Поранені стрілами, котрі ще стреміли у них на тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб як найдорожче продати своє життя, але на кожну

їх шаблю опускалося десять. Озвірили козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки й самі падали від ударами шабель без стогону й скарги, скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей, — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник, — боронитися нам більше не сила, так не давайте живцем у руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуемо, пане сотнику! — відповіло навколо не багато вже голосів.

І спянілі відважні козаки дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті, почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих Татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник.

Загула тоді плющика і... куля заспокоїла сотникову турботу на віки вічні, вкладаючи біля нього й його ворогів.

Орися саме тоді спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там вже стояла Катря з двома смолоскипами. Розлігся тягучий дзвін „по мертвому“ й прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, увійшли у відчинені двері церкви й засунули їх тяжким засувом. Пан-отець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панихиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мурі, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги „схизмацького бидла“.

Викликалось кілька завязців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мури й здивувались такій несподіванці: на дворі замка все було пусто. Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості й в одімнуту браму посунуло цілими хмарами, зажерливе до грабіжки, живе військо.

А з церкви було чути журливі співи й сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тманим блиманням свічок, всі спокійно дожидали смерті й велебно співали: „Со святими упокой, Христе, душі раб Твоїх...“

А глибоко в льоху під церквою блимав смолоскип увіткнутий в землю, де Оріся, тріпочучи серцем дожидала Антося. От, в дверях дзенькнув замок і він, її друг, зявився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся. — Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любовою й життя своє безталанне зіллю з тобою на віки!

— На віки! До могили й за могилу! — з палом вигукнув Антось, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик, в льоху. — Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо-ж, мій орле сизий, укупі! — міцно обняла Оріся, ошалілого від щастя, друга свого й лівою рукою кинула смолоскип в бочку з порохом. . . . .

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... „Орлине гніздо“ укупі з святкуючими побіду ляхами злинуло в повітря. Але не чути було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохались так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом далину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята та безкрайня любов...

ПОЯСНЕННЯ

ДЕЯКИХ МЕНШЕ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ.

- Батава** — батага, відділ війська.
Бійниця — округле або подовгасте віконце в мурі, крізь котре стріляють на ворога; стрільниця.
Венгерське — з польського, угорське вино.
Візерунок — образ, портрет.
Глазетовий — грезетовий (н. пр. очіпок) — шовковий.
Гвалт — насильство, часом крик переполюханих людей.
Дамаська шабля — шабля з дуже твердої сталі; їх виробляли давно в Дамаску, в Малій Азії.
Donnerwetter — німецьке слово, прокляття, що його часто уживали німецькі вояки, менш більш в значінню: хай тебе грим побе.
Забара — від забаритися — надто витратити час.
Загата — гать, що здержує воду в ріці.
Загін — невеликий відділ війська.
Закутній — наріжний, в углі.
Застібка — запинка, гудзик, що його запинається (застібається) на петлю.
Заступ — лопата.
Збентежитися — зніяковіти, змішатися.
In hoc Trinitario est veritas — латинський вислів, в сій трійці є правда, або як кажеться в св. письмі: в Трійці Бог перебуваєть.
Кивер — широка й висока шапка, колпак.
Ковдобина — колодобина — вибої від коліс.
Кораблик — стародавнє накриття голови знатних жінок, козачок.
Крайниці — границі межі.
Куфа — величезна бочка.
Левенці — козаки, так називано деякі козацькі батаги.
- Лезо** — вістря шаблі, острий бік шаблі.
Мазга — мазка — кров.
Мишца — рука (права).
Місьюрка — дротяний одяг лицарів.
Плющиха — так називано більші рушниці, яких дуло було при кінці ширше і набій розсипався широко.
Повин — обов'язок.
Поштиво — чесно, ввічливо, чемно.
Пройда — оборотний, здатний на все чоловік, що вмів всюди пролізти.
Релі — гойданка, колиска.
Сегемент — відтинок кола, частина круга.
Серпанок — заслона на лице з прозірчатої матерії, воалька.
Скобзатися — ховзатися.
Скобзалка — скобзанка - ховзанка.
Скуфійка — невелика шапочка духовників; вона звичайно накриває тільки частку голови.
Стямок — змисл.
Сулея, судія — велика, широка й боката пляшка.
Tausend Teufel — німецьке слово — тільки, що „сто чортів“.
Та й квіта — та й годі, та кінець.
Терези, терезки — тарілки ваги.
Товстопузиха — важка гармата, (товстий-грубий, пузо-черво) черевата гармата.
Тусменючий, тусменний — темніючий, неясний.
Упад — піклування, турбуватися про когось.
Хапливий — покvapний, поспішний, швидкий.
Шерміцерія — боротьба на шаблі, взагалі бій.
Шкуратаний — шкіряний.
Шлик — висока, стародавня шапка.
Ятатан — кривий татарський ніж.

	Золоті
Оповідання з життя звірят, пер. <i>К. Малицької</i>	0·80
Оповідання про <i>М. Шашкевича, М. Возняка</i>	0·20
Орлеанська дівчина, <i>Л. Селянського</i>	0·30
О урядженню і веденню шкл. огорода, <i>І. Глодзінського</i>	0·40
Пасіка, <i>М. Михалевича</i>	1·25
Перекази старинного світа ч. I., <i>Др. І. Демянчука</i>	0·70
Перекази старинного світа ч. II., <i>Др. І. Демянчука</i>	0·70
Подорож довкола землі, (<i>забава</i>)	1·00
Про основу і веденя бібліотек	0·35
Початкова Географія України, <i>Др. С. Рудницького</i>	2·60
Петро Сагайдачний, <i>А. Чайковського</i>	0·20
Ретор Квінтіліян як педагог, ...	0·20
Різдво Марусі, <i>сцен. обр. Л. Нерішеної</i>	0·20
Русалка дністрова, <i>сцен. обр. К. Малицької</i>	0·20
Серед цвітів, <i>К. Лукашевич</i>	0·30
Слідами Тараса, <i>сцен. обр. Л. Нерішеної</i>	0·30
Снігова краля, <i>Дніпрової Чайки — М. Лисенка</i>	0·20
Співаник, <i>М. Гайворонського</i>	0·70
Спомини з Атен, <i>Др. І. Кокорудза</i>	1·00
Суд св. Николая, <i>сцен. обр. І. Франка</i>	0·20
Син України, (<i>Український робінзон</i>)	4·60
Тарас дитина, <i>сцен. обр. М. Козоріса</i>	0·20
Тарас Шевченко, огляд життя і діяльності	0·35
Тарас Шевченко, поет життя і чину, <i>М. Галущинського</i>	0·25
Українська Стенографія, <i>О. Панейка</i>	2·40
Як незнайко став муравлем, <i>А. Онищука</i>	0·25

Замовлення слати до

КНИГАРНІ

Ставропігійського Інститута
в піднаймі

Українського Педагогічного Товариства
Львів, вул. Руська. ч. 3.

ОСНОВИ ЗЕМЛЕЗНАННЯ УКРАЇНИ

Д-ра С. РУДНИЦЬКОГО. — Ціна 2-80 зол.

КНИЖКА ДО НАУКИ РІДНОЇ ПІСНІ НОТИ!

ШКІЛЬНИЙ СПІВАНИК

Д-ра ФІЛ.
КОЛЕССИ

Обіймає 227 українських пісень. — Ціна 3 зол.

„ЗА СИЛУ СОНЦЯ“

Фантастичне оповідання для молоді, М. Чайковського. (192 стор. друку). Ціна 4 зол.

Автор переносить читачів із України на гарячі піски Сагари, де наукова експедиція молодих учених-Українців вчиться використовувати соняшне тепло для технічних цілей, а потім вертаються до рідного краю й засновують «Централю Соняшної Енергії». Всі подорожі відбуваються повітряними шляхами на літаках. Книжка багато ілюстрована проф. П. І. Холодним.

„ЯРОШЕНКО“

Історична повість Осипа Маковея.

Є се одна з найгарніших історичних повістей з нашої минувшини, де описано бої гетьмана Сагайдачного з Турками. — Книжку сю поручила шкільна влада до шкільних бібліотек і на шкільну лектуру. — Ся книжка повинна знаходитися в кожній бібліотеці Читалень Просвіти, Січей, Соколів і Лугів та в кожній українській хаті. — Книжка обіймає 260 стор. друку — прикрашених 10 прегарними ілюстраціями знаного мистця-малювача М. Бутовича. Рисунок обгортки виконаний відомим графіком П. Ковжуном. — Ціна 4-50 зол.

Замовлення слати до

КНИГАРНІ

Ставропігійського Інститута
в піднаймі

Українського Педагогічного Товариства

Львів, вул. Руська 3.